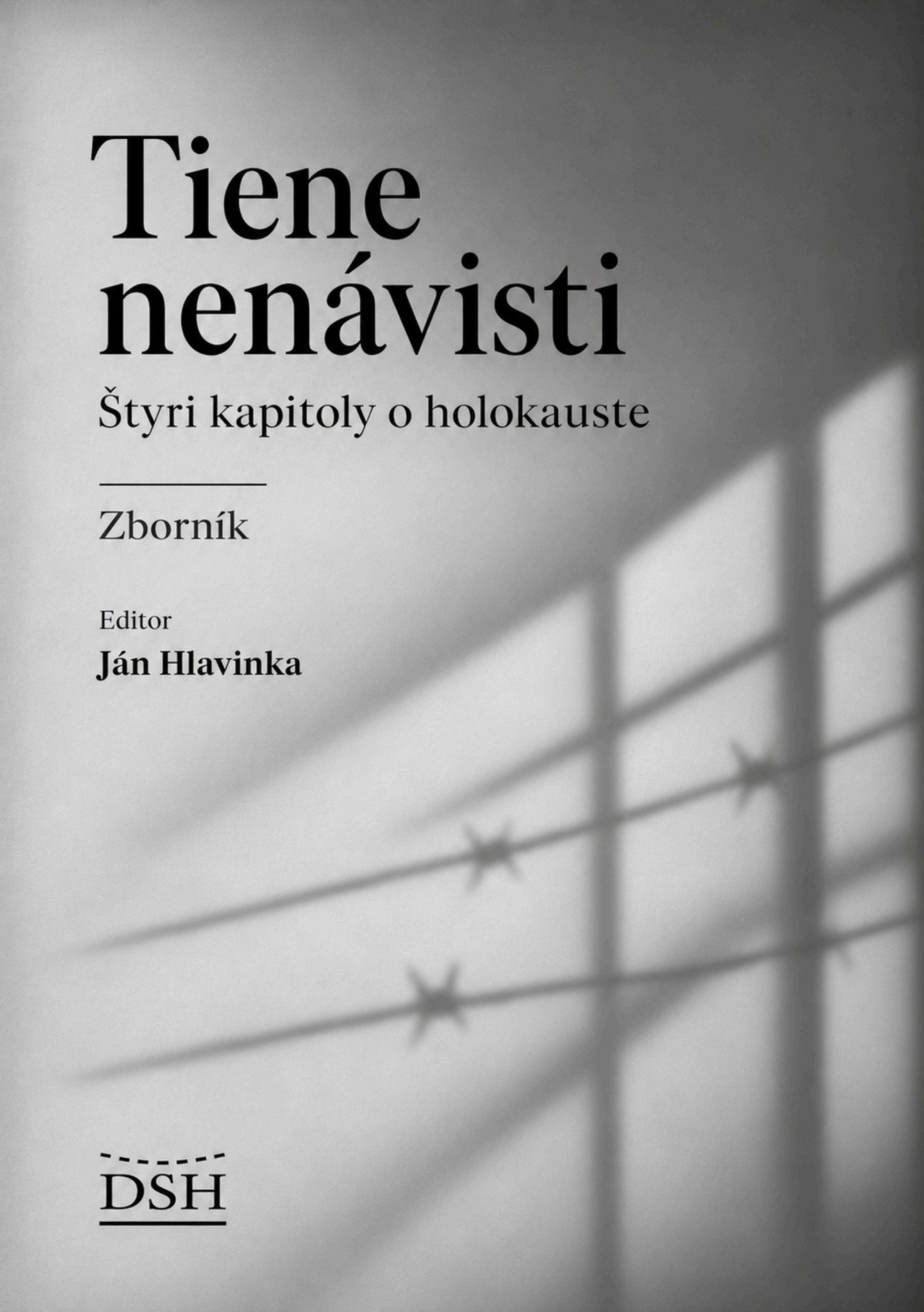
Tiene nenávisti

Štyri kapitoly o holokauste

Zborník

Editor
Ján Hlavinka

DSH

Tiene nenávisti

Štyri kapitoly o holokauste

Tiene nenávisti

Štyri kapitoly o holokauste

Zborník

Editor
Ján Hlavinka

Katarína Mešková Hradská, Ján Hlavinka, Tomáš Goga, Peter Salner,
Ivan Kamenec

DSH

Občianske združenie DOKUMENTAČNÉ STREDISKO HOLOKAUSTU
Bratislava 2026

Tiene nenávisti. Štyri kapitoly o holokauste

Zborník

Editor: Ján Hlavinka
Autori: Katarína Mešková Hradská, Ján Hlavinka, Tomáš Goga, Peter Salner, Ivan Kamenec
Recenzenti: PhDr. Richard Pavlovič, PhD., doc. PhDr. Katarína Koštialová, PhD.
Jazyková úprava: Ingrid Kostovská
Grafická úprava a zalomenie: Občianske združenie Dokumentačné stredisko holokaustu

© Občianske združenie Dokumentačné stredisko holokaustu, 2026
© Autori jednotlivých štúdií a príspevkov, 2026

Obsah

Úvod vii

Katarína Mešková Hradská 1
Židovské školy po vzniku slovenského štátu

Ján Hlavinka, Tomáš Goga 13
Prvý transport Židov zo Slovenska do koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz (25. marec 1942): priestorová a veková analýza deportovaných

Peter Salner 27
Výskum druhej generácie židovskej komunity

Ivan Kamenec 39
Poznámky k ponovembrovej reflexii dejín holokaustu v slovenskej historiografii

Contents

Introduction vii

Katarína Mešková Hradská 1
Jewish Schools after the Establishment of the Slovak State

Ján Hlavinka, Tomáš Goga 13
The First Transport of Jews from Slovakia to the Auschwitz Concentration and Extermination Camp (25 March 1942): A Spatial and Age Analysis of the Deportees

Peter Salner 27
Research on the Second Generation of the Jewish Community

Ivan Kamenec 39
Notes on the Post-1989 Reflection of the History of the Holocaust in Slovak Historiography

Úvod

Od porážky nacistického Nemecka a pádu s ním kolaborujúceho režimu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na Slovensku uplynulo už dlhých 81 rokov.

Už viac ako osem desaťročí nás tak delí nielen od skončenia druhej svetovej vojny v Európe, ale aj od jedného z najväčších zločinov v dejinách ľudstva spáchaného nacistami a ich kolaborantmi a označovaného pojmom holokaust.

Napriek časovému odstupu nemôžeme povedať, že by holokaust predstavoval preskúmanú a vo verejnej diskusii uzavretú kapitolu európskych či slovenských dejín.

Naopak, najmä v posledných rokoch sme svedkami toho, že jeden z ústredných motívov páchateľov holokaustu – antisemitizmus – je na vzostupe a že aj samotná problematika holokaustu je stále terčom popierania, skresľovania a prekrúcania.

Systematický výskum holokaustu na našom území sa výrazne rozvinul od tzv. Nežnej revolúcie v roku 1989. Výsledky tohto výskumu, za ktorým stoja odborníci zo Slovenska, Českej republiky, Izraela, Maďarska a ďalších krajín, nás významne posunuli v poznaní motívov a príčin, ktoré k holokaustu na území Slovenska viedli, ako aj v poznaní procesov, akými sa holokaust uskutočnil.

Holokaust nie je len historickým fenoménom. Jeho príčiny, priebeh a dôsledky zasiahli do života židovskej komunity, ako aj do života väčšinovej spoločnosti a sú aj dnes predmetom výskumu historikov, etnológov a ďalších odborníkov. Holokaust je zároveň súčasťou spoločenskej pamäti aj verejnej diskusie.

V štyroch pomyselných kapitolách zborníka, ktorý práve držíte v rukách, sme zhromaždili tri vedecké štúdie a jeden príspevok, ktoré pristupujú k problematike holokaustu na Slovensku z odlišných perspektív a ktoré spája skúmanie mechanizmov prenasledovania, osudov obetí holokaustu, jeho dlhodobých následkov a interpretácie.

Holokaust na Slovensku sa nezačal transportmi do nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborov. Začal sa zásahmi do každodenného života Židov, administratívnymi opatreniami a prijímaním diskriminačnej legislatívy, ktoré postupne zbavovali židovské obyvateľstvo základných práv. Štúdia Kataríny Meškovej Hradskej je venovaná konkrétnej skupine prenasledovaných, a síce židovským deťom, ktoré boli vylúčené zo škôl na území ľudáckej Slovenskej republiky. Venuje sa snahám židovských komunít na Slovensku o zachovanie vzdelávania, a to aj v podmienkach pracovných táborov pre Židov.

Štúdia Jána Hlavinku a Tomáša Gogu, ktorá sa sústreďuje na prvý transport Židov zo Slovenska, vypravený režimom HSĽS 25. marca 1942 do koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz, sa venuje skúmaniu obetí holokaustu. S pomocou metód digitálnych humanitných vied (*Digital humanities*) a priestorovej analýzy autori skúmajú údaje osôb deportovaných v prvom transporte Židov zo Slovenska a odkrývajú informácie o ich geografickom pôvode a vekovej štruktúre.

Štúdia etnológa Petra Salnera ukazuje, aké boli následky holokaustu po roku 1945 a ako ovplyvňoval a formoval život v židovských rodinách. Autor sa v nej zaoberá otázkami medzigeneračného prenosu pamäti holokaustu, ako aj prejavmi antisemitizmu, s ktorými sa príslušníci druhej generácie stretávali a stretávajú. Práve v tejto štúdii sa naplno prejavuje, aké tiene vrhala a stále vrhá nenávisť antisemitov a páchateľov holokaustu na spoločnosť na Slovensku.

Zborník uzatvára príspevok historika Ivana Kamenca, zakladateľa systematického výskumu holokaustu na území Slovenska, venovaný reflexii výskumu holokaustu na Slovensku po novembri 1989, teda po spomínanej Nežnej revolúcii.

Autor ho predniesol na vedeckej konferencii Najnovší výskum o holokauste a antisemitizme na Slovensku, ktorú Dokumentačné stredisko holokaustu zorganizovalo 2. septembra 2023. Ivan Kamenec vo svojom príspevku konštatoval významný posun vo výskume a poznaní holokaustu a antisemitizmu na Slovensku, no už v roku 2023 upozornil aj na pretrvávajúce výzvy, skresľovanie a potrebu interdisciplinárnej spolupráce.

Zborník prináša rôzne pohľady na fenomén holokaustu. Vyjadruje to aj pluralita metód, s ktorými autori pracujú v jeho štyroch častiach. Všetky ukazujú, aké tiene vrhali a vrhajú holokaust a antisemitizmus na našu spoločnosť do dnešných dní.

Ján Hlavinka
Editor

1

Židovské školy po vzniku slovenského štátu

Katarína Mešková Hradská, Historický ústav SAV, v. v. i.

Ešte pred vznikom slovenského štátu, keď doznievali polemiky o tom, akým smerom sa má uberať židovské školstvo v podmienkach autonómneho Slovenska, v Žiline sa v januári 1939 konalo pracovné stretnutie zástupcov židovských organizácií, ktoré v tom čase na Slovensku ešte pôsobili. Delegácia židovských učiteľov vedená Izidorom Schwartzom vyjadrila podporu autonómnej vláde, v ktorej videla istotu pri napĺňaní školského programu, pomocou ktorého hodlali skvalitniť vyučovanie detí v židovských školách. Následne sa konali zdvorilostné stretnutia delegácie Židovskej ústrednej úradovne s ministrom školstva Matúšom Černákom a jeho nástupcom Jozefom Sivákom, počas ktorých odzneli požiadavky židovských učiteľov smerom k vláde, avšak bez viditeľného úspechu.

Zarážajúco, a s istou dávkou prekvapenia vyznieva kritika samotných židovských škôl, ktorú uverejnili Židovské noviny v prvý deň nového školského roka 1938/1939. Otázky typu *Aká bola židovská škola minulosti? Na čo by sa mala školská politika orientovať, aby aj židovské školy nabehli na nový kurz?* – oprávnene rezonovali aj v radoch židovských učiteľov. Mnohí z nich sa vyjadrovali v zmysle, že *„Židovská škola sa vyznačovala zarážajúcou tichosťou, odpudzujúcou nemotou. Svet o nej nevedel a ona nevedela o svete. Mlčala. Židovská škola bola napolo mŕtvym údom židovského organizmu, bola prežitým príveskom na kultúrnom dedičstve židovstva. Židovská škola bola strašiakom, múmiou fantastických vidín. Židovská škola stratila všetku spojitosť so životnou pozitívou národa a len pre tmu galutovej noci nevideli učitelia a rodičia ohromnú trhlinu, ktorá bola medzi životom národa a vtedajšou školou. Židovská škola bola budovou s tabuľkou Židovská ľudová škola. Táto tabuľka hovorila takmer rečou náhrobného kameňa.“*[1] Autor článku si bol pravdepodobne vedomý toho, že od vzniku ČSR, keď sa začala tvoriť koncepcia novej židovskej školy (hoci s problémami, ale predsa), tak sa viedli siahodlhé diskusie o zmysle a poslaní novej školy. Odstraňovali sa rozdiely medzi starou školou a jej novou podobou, čo bolo pre jednu skupinu učiteľov demotivujúce, pretože prežité skúsenosti im neponúkali jasnejšiu

perspektívu, ale pre iných to bolo zas povzbudzujúce, pretože videli ideály budúcej školy a sami seba v týchto ideáloch aj vzhliadli. Zasadanie Spolku slovenských učiteľov v Novom Meste nad Váhom (september 1939) však upozornilo na problém, ktorý sa akoby marginalizoval. Bola to otázka ducha vo vyučovaní a výchove. Podľa Chajma Kugela, pedagóga z Mukačeva s dlhoročnými skúsenosťami, židovskej škole chýbala opora. Nie v zmysle oprieť sa o minulosť či prítomnosť. Obe tieto veličiny, ktoré tvorili základ školy, sa podľa neho mali žiakom prezentovať tak, aby si žiak z nich mohol vytvoriť oporu pre svoju národnú budúcnosť. Povedané inými slovami: židovská škola musí vychovávať ľudí so silnou a zdravou chrbtovou kosťou, aby mohli v živote žiť a pracovať v úplnej zhode so svojím presvedčením. Preto *„do budúceho roka nemožno čakať s riešením, lebo každým odkladaním tejto dôležitej otázky prehrešuje sa učiteľ na svojom žiakovi a aj sám voči sebe. Vyučovanie a výchova bez ducha, bez jasnej smernice je vyučovanie pochybené. Idea národná, idea, ktorá vzpriamila náš ponížený národ, ktorá v ňom vzplamenila nový životný optimizmus, táto idea musí zvíťaziť i vo výchove židovského dieťaťa“.*[2] Spomínaná idea víťazstva vo výchove židovského dieťaťa sa síce niesla v znamení prispôsobenia sa podmienkam novej školskej politiky, ale medzi riadkami sa dalo čítať, že v systéme židovského školstva nastanú zmeny. Do istej miery ich načrtol Jozef Tiso svojím vyhlásením na zasadaní slovenského snemu vo februári 1939, keď povedal, že *„Všade, kde žije väčšia skupina Židov zariadime pre židovské deti na štátnych školách židovské triedy. Na kresťanských školách budú vyučovať kresťanskí učitelia, na židovských školách židovskí učitelia“*,[3] čo bolo v podstate prirodzené smerovanie vtedajšej školskej politiky, ale v ďalšej časti prejavu už naznačil, akým smerom sa bude uberať štátna politika voči Židom, ktorá v konečnom dôsledku ovplyvnila aj pôsobenie židovských škôl. Ministerstvo školstva a národnej osvety v tomto období síce vydávalo povolenia na zriadenie židovských ľudových škôl, ale v niektorých (ak nie vo všetkých) prípadoch sa to dialo s upozornením, že školy budú musieť dodržiavať nové predpisy, ktoré budú mať povahu záväzných nariadení.

Od júla 1939 sa začali uplatňovať opatrenia, ktoré sa týkali obmedzenia školskej dochádzky a výchovy židovskej mládeže. Obežník Ministerstva školstva a národnej osvety určený riaditeľom stredných škôl a učiteľských ústavov nariaďoval, aby počet židovských žiakov v školách verejného charakteru neprekročil 4 % z celkového počtu žiakov. Deti školopovinného veku mali navštevovať len vlastné ľudové školy, ktoré mohli fungovať nerušene, ak mali aspoň 30 školopovinných detí, pričom všetky náklady spojené s výučbou museli hradiť židovské náboženské obce. Následne od 1. septembra 1940 vstúpilo do platnosti nariadenie s mocou zákona č. 208/1940, ktoré určilo, že *„Židia sa vylučujú z akéhokoľvek štúdia na všetkých tuzemských školách a učebných ústavoch okrem škôl ľudových. Židia či už jednotlivci, náboženské obce, alebo iné korporácie a ustanovizne nemôžu si zriadiť nijakú školu alebo učebný ústav – okrem škôl ľudových – a vzdelanie, ktoré podávajú tieto školy alebo učebné ústavy, nemôžu nadobúdať ani súkromným vyučovaním“.*[4] Zákon zároveň stanovil, že nemožno nostrifikovať vysvedčenia vydané v cudzine. Židovské deti si svoju školskú povinnosť mohli plniť iba v ľudových školách alebo triedach, ktoré na to určilo

Ministerstvo školstva a národnej osvety. Ich právnu subjektivitu určoval zákon č. 308/1940 Sl.z. o ľudových školách, ktorým sa upravovalo aj zriadenie a udržovanie škôl. Zákon jednoznačne nedefinoval postavenie židovských škôl, ale zahrnul ich do kategórie škôl cirkevných s tým, že *„školenie židovských školopovinných detí sa určí osobitným opatrením"*.[5] V praxi to znamenalo, že ak sa v danom mieste (obvode, obci) nachádzali školopovinné deti viacerých vierovyznaní, mala sa zriadiť osobitná cirkevná škola pre každé vierovyznanie, a teda aj pre židovské a do takejto školy malo chodiť toľko detí, aby zaplnili aspoň tri triedy. Naďalej platilo, že židovské náboženské obce sú povinné udržiavať židovské ľudové školy, ktoré ako cirkevné ľudové školy patrili výlučne pod kompetencie náboženskej obce, na čo upozorňoval aj výnos Ministerstva školstva a národnej osvety z februára 1941, avšak aj s poznámkou, že hromadné domáce vyučovanie židovských detí tam, kde nie je dostatočný počet detí pre verejnú židovskú školu, patrí tiež do výlučnej kompetencie židovskej náboženskej obce. Chudobným náboženským obciam v tomto prípade vychádzala v ústrety Ústredňa Židov, ktorá poskytovala subvencie na zabezpečenie vyučovania. V jej štruktúre pôsobilo deväť odborov. Osobitný piaty odbor bol určený pre školstvo a kultúru. Jeho vedúcim bol Mikuláš Eichner. Odbor sa členil na tri oddelenia: oddelenie kultúry (Z. Frommer), telesnej kultúry (J. Kriváček) a oddelenie škôl (A. Porges). Podľa vyhlášky prvého starostu ústredne (Heinrich Schwartz), ktorá vymedzila práva a povinnosti tejto inštitúcie, možno definovať poslanie školského a kultúrneho odboru: *„Napomáha židovským náboženským obciam vybudovať a udržiavať židovské školstvo, za spoluúčasti židovských náboženských obcí vypracuje školskú učebnú osnovu a kontroluje jej plnenie (s výnimkou vyučovania náboženstva). Ďalej má na starosti židovské kultúrne ustanovizne, vyvíja ediničnú činnosť, usporadúva kurzy, prednášky, filmové a divadelné predstavenia, organizuje židovských umelcov a napokon registruje a organizuje židovskú mládež s cieľom duševnej výchovy."*[6] Tento zámer sa čiastočne podarilo realizovať – s pomocou Ústredne Židov vyšlo niekoľko kníh náboženského a kultúrno-osvetového charakteru a podarilo sa zorganizovať kurzy hebrejčiny asi pre 2500 žiakov.

Jednou z úloh školského oddelenia bolo vypracovať súpis školopovinných detí a ich učiteľov. Získané údaje mali umožniť vypracovanie konceptu finančného zabezpečenia, optimálny rozpočet, ktorý však zostal v podobe teoretického návrhu, pretože na realizáciu svojich návrhov nemali pracovníci oddelenia dostatočné možnosti. Priestor, v ktorom sa pohybovali, im neumožnil v plnej miere uskutočniť zmeny výchovy židovských detí. Ich predstava o novom kvalitnejšom modeli židovských ľudových škôl nadväzovala na plány skvalitnenia školskej politiky ešte z čias autonómie Slovenska, ktorá chcela rozšíriť židovský vzdelávací systém založením židovských škôl. Vyučovanie v nich malo smerovať aj k používaniu hebrejského jazyka a prehlbovaniu dejín židovského národa do takej miery, aby žiaci mohli pochopiť základy duševného bohatstva svojich predkov.[7]

Keď Ministerstvo školstva a národnej osvety 12. októbra 1940 vyzvalo Ústrednú kanceláriu ortodoxných židovských náboženských obcí na Slovensku, aby urobilo opatrenia, ktoré by korešpondovali s učebnými osnovami pre židovské ľudové školy,

v Ústredni Židov pochopili vážnosť situácie. Pracovníci školského oddelenia pod vedením Mikuláša Eichnera úzko spolupracovali s ústrednou kanceláriou náboženských obcí, ako aj so združením Ješurun a v krátkom čase vypracovali osnovy pre osemtriedne židovské ľudové školy. Za jej základ slúžila učebná látka z úradných učebných osnov, ktoré doplnili čiastky židovského charakteru, ducha aj obsahu. V školskom odbore sa viac sústredili na občiansku výchovu a náuku, na vlastivedu a v širšom rozsahu aj na židovské dejiny. Učebné osnovy, ktoré sa poslali na ministerstvo školstva na schválenie, zostavili skúsení pedagógovia Arpád Sebestyén, niekdajší riaditeľ chlapčenskej židovskej meštianky, Šimon Féher, správca židovskej školy v Nitre, Vojtech Grünwald, učiteľ z Bratislavy, Alexander Mittelmann, správca židovskej ľudovej školy v Piešťanoch, Jakub Rosenák, správca školy v Banskej Bystrici a napokon Izidor Schwarz, penzionovaný správca židovskej školy v Prešove a zároveň niekdajší predseda Spolku židovských učiteľov.

Nové učebné osnovy sa týkali viacerých predmetov. Napríklad v občianskej náuke a výchove navrhovatelia kládli dôraz na náboženské príkazy a zákazy a na ich etický význam. Žiaci sa mali viac dozvedieť o takých písomných a ústnych náboženských odkazoch, ako sú tradícia a trpezlivosť, úcta k svätým a štátnym zákonom, sociálne predpisy Tóry či významné osobnosti židovských dejín. Navrhovali, aby žiaci prejavili väčšie schopnosti zorientovať sa v takých témach, ako je skromnosť a veľkomyseľnosť, hriech, ktorý plodí ďalší hriech, práca a jej hodnota, ale napríklad aj výroky židovských mudrcov. To všetko si vyžadovalo väčšiu aktivitu v čítaní literatúry, pretože cieľom nebolo iba učiť žiakov jasne, jednoducho a správne sa vyjadrovať, ale aj prebúdzať lásku k domácej a zahraničnej literatúre vrátane (a najmä) židovskej. Vo vyšších ročníkoch žiaci už mali prejaviť schopnosť štylizovať, reprodukovať židovské dejiny vrátane niektorých častí Talmudu a Midrašu. Pozoruhodne vyznieval etický výklad desiatich božích príkazov, ale aj schopnosť vypracovať kúpno-predajnú zmluvu na Pesach. Mimoriadnemu úspechu u žiakov sa tešila vlastiveda, a preto navrhovatelia školských osnov kládli dôraz na možnosť spoznávať významné prírodné a spoločenské javy, čo by posilnilo charakter židovskej mládeže a zároveň cibrilo vzťah k židovskej spoločnosti. V rámci vyučovania zemepisu sa malo podrobnejšie vyučovať o krajinách a územiach, kde Židia v minulosti žili a spoznávať historické príčiny osídľovania týchto území. Navrhovatelia v tomto prípade videli možnosť prostredníctvom zemepisných prednášok vzbudiť záujem o Palestínu, za akých podmienok by sa tam v budúcnosti mohli vysťahovať a aké možnosti by im táto krajina poskytla na uplatnenie sa a na všestranný rozvoj ich osobnosti. Pre žiakov posledných dvoch ročníkov osnovy ponúkali aj nový predmet – ručné práce pre chlapcov aj dievčatá, čo malo – vzhľadom na budúcnosť – význam na bezproblémové zaradenie sa do preškolovacích zariadení rôzneho smeru.[8] Pracovníci školského odboru uvažovali veľmi prakticky, keď budúcnosť žiakov a mladej generácie videli v organizovaní preškoľovania na remeselnícke či poľnohospodárske práce. Ústredňa Židov organizovala preškolovacie kurzy so zdôvodnením, že by bolo historickou chybou, keby židovská mládež nebola fyzicky aj duševne schopná prispôsobiť sa novým pomerom a keby nepoznala cudzie jazyky (najmä hebrejčinu, angličtinu a španielčinu) a

vlastivedu krajín, ktoré sa môžu stať jej budúcou vlasťou. Po skončení školského roku 1940/1941 a najmä pre ten nasledujúci sa školský odbor ústredne rozhodol vydať (resp. financovať) brožúrky v hebrejčine a angličtine, ktoré mali nahradiť knihy a školské vyučovanie, no boli určené aj pre ostatnú židovskú populáciu. Preškoľovanie sa stretlo s nečakane pozitívnou odozvou. Počet osôb vrátane čerstvých absolventov škôl so záujmom preškoliť sa, rýchlo narastal. V júni 1941 sa už vyše 13 000 osôb prihlásilo do vopred vytypovaných priemyselných aj poľnohospodárskych zariadení, kde mali adepti nájsť adekvátne uplatnenie. [9]

Každá židovská náboženská obec mala zabezpečiť, aby sa školopovinné deti mali možnosť nejakým spôsobom učiť, aby nezostali izolované od školy. Nie všade sa s novou situáciou dokázali obce vyrovnať. Napríklad v Spišských Vlachoch sa v tomto smere nič nedialo. Pravdepodobne preto, lebo informácie o obmedzení školského vzdelania sa do tohto regiónu nedostali načas. Čiastočne to bolo z ľahostajnosti predstavených obce, pretože neboli v tejto veci zainteresovaní a neodpovedali ani na dotazník Ústredne Židov, ktorá si situáciu po prijatí nariadení mapovala. Keďže učiteľ spomínanej školy sledoval ľahostajnosť patričných funkcionárov židovskej obce, a keďže nijaká škola v okolí už nemohla z kapacitných dôvodov prijať deti zo Spišských Vlachov, chopil sa iniciatívy a spojil sa s rodičmi detí, aby spoločne podali návrh: nech sú všetky školopovinné deti zapísané do židovskej ľudovej školy v Spišskom Podhradí s tým, že vyučovať sa budú súkromne doma, vo svojom bydlisku. Rodičia sa zhodli na tom, že budú platiť učiteľa, ale o miestnosť s vykurovaním by sa mala postarať obec, čo by nemal byť problém, pretože miestnosť sa využívala na vyučovanie náboženstva a v zimných mesiacoch bola každodenne vykurovaná. Okrem toho žiadal od obce sumu 500 Kč ročne, z čoho by sa za nemajetných rodičov platila odmena pre učiteľa. Vplyvné osoby obce, ktoré nemajú deti alebo ich deti už nie sú školopovinné, však rozhodli o zamietnutí návrhu. Odôvodnili to tým, že je zbytočné, aby sa deti učili čítať, písať a počítať. Takýto dôvod bol smiešny a odsúdeniahodný. O úrovni obce svedčí aj fakt, že obec bola už niekoľko týždňov ex lex, t. j. stála mimo zákona, čo je najlepším dôkazom nedbanlivosti uvedených osôb. Nevedno však, či žiadosť adresovaná na ministerstvo školstva o to, aby sa Ústredná kancelária židovských náboženských obcí zaoberala týmto prípadom, bola posúdená a či došlo k náprave.[10] V platnosti však už bolo spomínané vládne nariadenie s mocou zákona, ktoré Židom zamedzilo prístup k vzdelaniu a vylúčilo ich zo všetkých škôl. V čase, keď sa učiteľ zo Spišských Vlachov domáhal práva, čo bolo 12. novembra 1940, na všetkých meštianskych, stredných školách a učiteľských ústavoch už tri mesiace koloval obežník Ministerstva školstva a národnej osvety, ktorý všetky školské inštitúcie upozorňoval na to, že:

> *„Vláda Slovenskej republiky vydá v najbližšom čase nariadenie, podľa ktorého:*
> *1/ sa zakáže štúdium židov na všetkých tuzemských školách a učebných ústavoch, okrem škôl ľudových;*

2/ nedovolí sa židom, či už jednotlivcom, náboženským obciam alebo iným korporáciám zriaďovať akékoľvek školy alebo učebné ústavy okrem škôl ľudových a zakáže sa im aj nadobúdať vzdelanie, ktoré tieto školy a ústavy podávajú súkromným vyučovaním;

3/ židia v školopovinnom veku budú môcť svoju školskú povinnosť splniť iba v osobitných ľudových školách alebo triedach Ministerstvom školstva k tomu cieľu určených, ktorých osobné a vecné náklady budú hradiť patričné židovské náboženské obce.

Vzhľadom na to, že vyše uvedené legislatívne opatrenie nadobudne účinnosť už začiatkom školského roka 1940/1941, upravujú sa všetky inšpektoráty, riaditeľstvá škôl a učebných ústavov, podliehajúcich rezortu Ministerstva školstva a národnej osvety, ako aj rektoráty a dekanáty vysokých škôl, aby urobili bezodkladné opatrenia ohľadom anulovania prípadných zápisov židov, zamedzia prístupu židom do škôl a ústavov, poťažne ohľadom upovedomenia interesovaných židovských žiakov a poslucháčov o tomto zákaze pri súčasnom vrátení prípadne už zaplatených poplatkov, táx, zápisného a pod. Vo veci oddeleného školenia židovských školopovinných detí na ľudových školách vydá Ministerstvo školstva a národnej osvety osobitnú úpravu.“[11]

Na túto vyhlášku boli židovské školy nútené patrične reagovať, a to v zmysle nariadení uvedených v texte vyhlášky.

V širokej pedagogickej verejnosti sa vylúčenie židovských žiakov zo škôl stretlo zväčša s pozitívnym ohlasom a s odôvodnením, že *„slovenský národ a jeho štát nepotrebujú židovský mozog pre rozvoj nášho národného blahobytu a pre zvýšenie a pozdvihnutie kultúrnej úrovne slovenského národa.“*[12]

Školy v pracovných táboroch

Jednou z najčastejšie kladených otázok je, či Ústredňa Židov vedela o pripravovaných deportáciách a či urobila všetko pre to, aby hroziacej katastrofe zabránila. Snaha židovskej centrály o eliminovanie nebezpečenstva deportácií je nespochybniteľná, a to aj napriek tomu, že na Ústredňu Židov padol tieň kolaborácie s nemeckým poradcom pre riešenie židovskej otázky Dieterom Wislicenym.[13] Jednou z možností záchrany Židov pred blížiacimi sa deportáciami bolo vybudovanie pracovných táborov v Seredi, Novákoch a vo Vyhniach. Predstavovali dôležitú zložku hospodárskeho života štátu. Plnili politické, verejné, sociálne aj hospodárske záujmy štátu. Záujem štátu sa v tomto prípade spájal so záujmom Ústredne Židov, ktorá sa musela starať o nezamestnaných a z pracovného života vyradených židovských občanov.

Krátko po tom, čo sa v Seredi, Novákoch a vo Vyhniach dobudovali pracovné tábory, ich velitelia v zmysle vyhlášky Ministerstva vnútra v nich zriaďovali školy pre školopovinné deti zaradencov do tábora. Súhlasilo s tým aj Ministerstvo školstva a národnej osvety

a školám na žiadosť Ústredne Židov postupne udeľovalo tzv. právo verejnosti. Oficiálne tak potvrdilo právoplatnosť rozhodnutia o zriadení židovských škôl v pracovných táboroch. Vedúci tzv. protižidovského oddelenia na Ministerstve vnútra Anton Vašek následne vydal smernice, v ktorých definoval poslanie táborových škôl vrátane vyučovacieho procesu a postavenia učiteľov. Keďže školy v táboroch mohli používať spomínané právo verejnosti, vzťahovali sa na nich tie isté zákonné predpisy ako na ostatné verejné školy. Vyučovací proces sa musel pridržiavať učebných osnov, ktoré určilo ministerstvo školstva. Táborové školy však mali byť podľa Vaškových predstáv zároveň aj pracovnými školami, čo ministerské učebné osnovy nezohľadňovali. Vašek nariadil, aby Ústredňa Židov doplnila osnovy o ďalší prvok. V praxi to znamenalo, že v táboroch sa malo vyučovať dvojfázovo. Vďaka tomu mali žiaci okrem základných vedomostí získavať aj pracovné návyky. Kontrolu, či sa tieto smernice dodržiavajú, mali robiť pracovníci školského odboru. Sporadicky navštevovali školy v pracovných táboroch, aby sa presvedčili nielen o zdravotnom stave detí, ale aj o spôsobe výučby a materiálnom vybavení tried. Hradenie vecných nákladov spojených so zariadením tried nepredstavovalo pre židovskú centrálu veľké zaťaženie, pretože školský odbor získal zariadenie a učebné pomôcky aj z náboženských obcí a neskôr aj zo škôl, ktoré zanikli po začiatku deportácií Židov do koncentračných táborov. Školský odbor napriek tomu zháňal vybavenie škôl a apeloval na riaditeľov škôl, aby si uvedomili svoju morálnu povinnosť a židovským triedam v pracovných táboroch pomohli s ich dobudovaním. Z hlásení, ktoré zo židovskej centrály smerovali k vládnemu komisárovi pracovných táborov, badať závan optimizmu, keď sa podarilo získať čo i len tri knihy na vyučovanie a keď sa podarilo zorganizovať zbierky nemeckých, maďarských aj slovenských kníh, ktoré tvorili základ táborovej knižnice. Židovská verejnosť však o takúto formu pomoci nejavila veľký záujem. Preto sa Ústredňa Židov obracala na svojich dôverníkov po celej republike so žiadosťou podniknúť všetko potrebné, *„aby sme príslušníkom táborov mohli pripraviť trochu radosti a zábavy“*.[14]

Vyučovanie v školách pracovných táborov postupovalo podľa učebných osnov schválených Ministerstvom školstva a národnej osvety, ktoré boli doplnené o smernice platné len pre táborové školy a neskôr sa mali uplatniť aj v ostatných židovských školách. Vypracovanie osnov pre jednotlivé predmety bolo zverené v tom čase uznávaným pedagógom a odborníkom: náboženstvo – rabín A. Frieder a Š. Weiser (Nováky); zemepis – J. Vogel (Vyhne); občianska náuka – A. Mittelmann (Trenčín); dejepis – Š. Weiser, prof. Takács (Vyhne a Bratislava); hebrejčina – Š. Weiser, prof. Rosenblüth (Vyhne a Bratislava); slovenčina – E. Frieder, A. Mittelmann (Nové Mesto nad Váhom a Trenčín); spev – J. Schwarzová, K. König, M. Friedmannová (Sereď, Giraltovce). Koordináciou predmetov boli poverení pracovníci školského a kultúrneho odboru Ústredne Židov.

V táborových školách sa malo vyučovať 28 hodín týždenne, čo schválil aj Škôldozorný úrad, avšak s poznámkou, že učitelia sa majú postarať o dozor nad deťmi tak, *„aby ich zamestnávanie časovo sa vyrovnalo zamestnávaniu ostatných príslušníkov tábora zapojených do pracovného procesu“*.[15] Učitelia, ktorí mali na starosti žiakov, boli riadnymi príslušníkmi

tábora a vzťahovali sa na nich tie isté disciplinárne a iné predpisy organizačného poriadku židovských pracovných táborov. Ich právne postavenie bolo prispôsobené postaveniu ostatných príslušníkov tábora. Snahy školského odboru dosiahnuť pre nich vzhľadom na verejnoprávnu povahu ich postavenia určité výhody, najmä čo do voľnejšieho pohybu mimo tábora, sa však nestretli s pochopením.

Výber učiteľov závisel od schválenia Ministerstva vnútra. Ministerskí úradníci si dali záležať, aby dôkladne preverili, kto bude v tábore pôsobiť ako učiteľ, či spĺňa kvalifikačné predpoklady na vyučovanie a to aj z hľadiska psychologického, pretože nie každý z učiteľov bol schopný vyrovnať sa s pracovnými podmienkami a s vedomím, že jeho žiaci neprežívajú detstvo, aké by si zaslúžili. Pre tábor v Seredi bol vymenovaný Koloman König, ktorý pred nástupom do Serede pôsobil ako učiteľ židovskej ľudovej školy v Piešťanoch. Ako skúsený pedagóg bol zároveň poverený aj správou táborovej školy. Za učiteľku bola vymenovaná aj Jolana Schwarzová, niekdajšia učiteľka židovskej školy v Seredi, ktorá zanikla po protižidovských opatreniach v roku 1941.[16] V Novákoch vyučovali štyria učitelia: Šalamún Weiser, predtým učiteľ na židovskej ľudovej škole v Trenčíne, poverený bol aj správou školy, Šarolta Weissová z ľudovej židovskej školy v Topoľčanoch, Alica Rosenbaumová, tiež zo židovskej ľudovej školy v Trenčíne a Alžbeta Scharfsteinová, ktorá síce nemala kvalifikáciu vyučovať na ľudových školách – ako profesorka mohla učiť na stredných školách.[17] Náboženstvo vyučoval rabín J. Nágel a telesnú výchovu F. Goldstajn. Menoslov učiteľov doplnil od februára 1944 Alexander Bachnár, ktorý nahradil Š. Weisera, ktorý emigroval do Maďarska. V pracovnom tábore vo Vyhniach vyučoval jediný učiteľ – Jozef Vogel.[18] Všetci učitelia dostávali jednotný plat 750 korún a to z fondu Ústredne Židov. Okrem platu dostávali ešte denné vreckové 4 koruny.[19] Ústredňa Židov viackrát žiadala ministerstvo školstva o doplnenie učiteľského stavu v pracovných táboroch. Predpokladalo sa totiž, že počet žiakov v židovských pracovných táboroch bude stúpať.

Počet detí a učiteľov-vychovávateľov v táboroch

	Spolu		Školy		Opatrovne	
	Učiteľov	*Deti*	*Učiteľov*	*Deti*	*Učiteľov*	*Deti*
Nováky	6	182	4	128	2	54
Sereď	5	115	3	86	2	29
Vyhne	3	42	2	27	1	15

Zdroj: Výročná správa Ministerstva vnútra o židovských pracovných táboroch za rok 1943.

Z psychologického i ľudského hľadiska bol pobyt v pracovnom tábore pre každé dieťa výraznou záťažou a traumou. S táborovým prostredím sa deti vyrovnávali veľmi zložito. To, že boli vytrhnuté zo svojho domáceho prostredia, ktoré im poskytovalo ochranu i pocit bezpečia, zanechalo v nich negatívne zážitky a aj po rokoch sa neradi vracali k spomienkam na čas strávený za bránami tábora. Mnohé deti vôbec nechápali, že pracovný tábor znamená pre ich rodičov jedinú možnú alternatívu záchrany pred deportáciami. Staršie deti sa usilovali situáciu vnímať ako realitu a azda ju dokázali aj pochopiť. Pokým ich rodičia

v tábore pracovali v dielňach, bolo potrebné deťom zabezpečiť podmienky, aby nezanedbali školské návyky. To, že deti mohli chodiť do školy, kde sa stretávali s vrstovníkmi, s kamarátmi, s ktorými sa mohli aj zahrať, navodzovalo dojem, že prežívali „relatívne slobodný čas", no realitu si uvedomili až pri pohľade na svojich utrápených rodičov.

Výchova a vzdelávanie židovských detí v kontexte konečného riešenia židovskej otázky úzko súvisí s hľadaním odpovedí na otázky bytia a existencie človeka v prostredí ľudským umom nepochopiteľnom, neprijateľnom a v konečnom dôsledku aj odmietavom. Už len samotné akceptovanie skutočnosti, že deti – rovnako ako ich rodičia – boli postihnuté diskriminačnou protižidovskou politikou slovenského štátu, navodzuje pocit hnevu i bezmocnosti zároveň. Tlak protižidovských opatrení dopadol aj na deti. Bez ohľadu na ich vek sa zo dňa na deň museli vzdať svojho detstva, aby predčasne dospeli a stali sa súčasťou nemilosrdného boja o prežitie. Stali sa z nich deti holokaustu. Už horšie prirovnanie sa s nimi nemôže spájať. Prežívali traumu svojich rodičov, ktorá sa stala aj ich vlastnou traumou. Opúšťali školské lavice, svojich prvých kamarátov, ktorí mali byť možno priateľmi na celý život, opúšťali hračky zakopané kdesi v záhrade, ku ktorým sa už nikdy nevrátili, opúšťali svojich blízkych aj vzdialených a boli nútení zabudnúť na ich hlas, dotyky a pohladenia. Bola to pre nich ťažká životná skúsenosť. Trpkú každodennú realitu deťom uľahčili rôzne kultúrno-športové aktivity, ktoré organizoval táborový kultúrny odbor. Žiaci pod vedením svojich učiteľov usporiadali niekoľko kultúrnych akcií (divadelné predstavenia, recitačné súťaže, nacvičovali krátke koncertné skladby, organizovali vedomostné súťaže), ktoré sa stretli s veľkým záujmom detského publika i z radov dospelých.[20]

xxx

Deti v pracovných táboroch na Slovensku (ale aj tie, ktoré spolu s rodičmi odchádzali v transportoch do Poľska) tvorili v procese riešenia židovskej otázky osobitnú kategóriu. Máloktoré z nich si uvedomovali, že židovské školstvo aj napriek perzekúciám chcelo zabezpečiť primeranú výchovu tisícom žiakov, ktorí museli odísť zo štátnych škôl a že všetky aktivity, ktoré školy organizovali, vláda zastavila, pretože im prestala poskytovať finančnú podporu. Nebyť Ústredne Židov, ktorá sa ešte pred deportáciami zaktivizovala a finančne kryla náklady spojené so školami a vyučovaním v nich, židovské deti by zostali bez možnosti vzdelávať sa. Taktiež obetavosť učiteľov v židovských školách, ktorí v mnohých prípadoch suplovali rodičov, bola obdivuhodná. Spolu s deťmi vzdorovali strachu. Poniektorí získali tzv. ochranný list Ministerstva školstva, vďaka ktorému neboli zaradení do vagónov a mohli sa venovať svojmu poslaniu. Pričinil sa o to vtedajší minister školstva Jozef Sivák. Udržiaval kontakty s funkcionármi ilegálnej Pracovnej skupiny pri Ústredni Židov (starosta Oskar Neumann a rabín Frieder) a niet pochýb o istom presune informácií, ktoré pomohli zachrániť nielen židovských učiteľov, ale aj pracovníkov židovských náboženských obcí. Sivák prejavil statočnosť, keď odmietal plniť rozkazy Ministerstva vnútra zredukovať počet spomínaných ochranných listov – ministerstvo argumentovalo tým, že židovských žiakov je už málo a tí, ktorí ešte sú, aj tak skončia v likvidačných táboroch... Sivák nebral do úvahy

sťažnosti úradov, ktoré chceli pre nedostatok žiakov zatvoriť židovské školy. Bol si dobre vedomý toho, že školy spĺňajú zákonné minimum 15 žiakov, a preto nepodľahol tlaku. Vďaka jeho osobnému postoju židovské školy existovali až do septembra 1944, keď sa židovská otázka začala riešiť podľa nemeckého scenára. Sivák ako člen ministerskej rady predstavenstvo Ústredne Židov informoval o protižidovských opatreniach vlády, čím umožnil podniknúť protiopatrenia a zachrániť životy. Pričinil sa o to, že Ministerstvo školstva a národnej osvety udelilo 194 židom „privilégium nezbytnosti", no v skutočnosti ich bolo oveľa viac.[21] Keď Jozef Sivák v septembri 1944 oznámil svoju rezignáciu z funkcie ministra školstva a de facto aj odchod z vlády, starosta Ústredne Židov Oskar Neumann mu v mene židovskej komunity napísal list. Vyjadril v ňom vďaku za všetko, čo v čase najväčšieho ohrozenia urobil pre slovenské židovstvo. *„Všetko, čo ste urobili vykonali ste naprosto nezištne, vedený len porozumením, láskou a súcitom k svojim spolubližným. Sme si vedomí toho, čo ste v záujme záchrany židovstva , najmä však na odvrátenie najväčšieho nebezpečenstva, ktoré mu deportáciou hrozilo, vynaložiť ráčili; je hlavne Vašou zásluhou, že sa nedokončil diabolský plán vymyslený na vykynoženie úbohého nášho národa. Príjmite preto našu najúprimnejšiu vďaku za prácu, ktorú ste ako človek a minister vykonali a považujeme za svoju povinnosť – hoci ste si to nikdy nepriali – prehlásiť, že židovstvo nezabúda."*[22] Židovstvo nezabudlo. Pri každej možnej príležitosti sa táto epizóda spomína. Minulosť židovských škôl sa však už nevzkriesila.

POZNÁMKY

1 Židovské noviny, 1938, roč. I., č. 16, s. 5.
2 Tamže, s. 6.
3 HRADSKÁ a FABRICIUS. (ed.) Jozef Tiso. Prejavy a články (1938-1945). Bratislava 2007, s. 69 a n., dok. 48.
4 Slovenský zákonník 1940/ nariadenie č. 208. /1940, s. 340 s mocou zákona zo dňa 30. augusta 1940 o úprave niektorých právnych pomerov Židov vo veciach školstva a vzdelania, s. 340. Nariadenie 208/1940 Sl. z., s. 340.
5 Slovenský zákonník, zákon č. 308/1940, zo dňa 26. novembra 1940 o ľudových školách, s. 481.
6 HRADSKÁ. Ústredňa Židov. Bratislava 2007, s. 56.
7 Úlohy odboru školského a kultúrneho. In Vestník Ústredne Židov, 1940, roč. I., č. 2, s. 4.
8 Vestník Ústredne Židov, 1940, roč. I, č. 7, s. 5.
9 HRADSKÁ. Holokaust na Slovensku 8. Bratislava 2007, s. 110.
10 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ústredná kancelária židovských náboženských obcí, kartón 9/ Spišské Vlachy, bez číselnej jednotky.
11 SNA, f. Referát Ministerstva školstva a národnej osvety, kr. 2. B.I.2.
12 Pedagogický zborník, 1941, roč. 8, č. 1, s. 43-45.
13 HRADSKÁ. Nemeckí poradcovia na Slovensku. Bratislava 1996, 133 s.
14 SNA, f. Ústredný hospodársky úrad, k. 433, III-A/1732.
15 Yad Vashem, Jeruzalem, fond M 5/84.
16 SNA, f. Ministerstvo vnútra (MV), k. 408, 1366/43.
17 BAKA. Židovský tábor v Novákoch. Bratislava 2001.
18 MEŠKOVÁ HRADSKÁ. Židovská škola. Bratislava 2023, 221 s.
19 Yad Vashem, Jeruzalem, fond M 5/7.
20 SNA, f. MV. k. 392, 1010/43.

21 NIŽŇANSKÝ a KAMENEC. Holokaust na Slovensku 2. Bratislava 2003, dok. č. 124, s. 297.
22 Yad Vashem, Jeruzalem, fond M 48/71.

LITERATÚRA

BAKA, Igor. Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2001.

HLAVINKA, Ján a NIŽŇANSKÝ, Eduard. Pracovný a koncentračný tábor v Seredi. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009.

HRADSKÁ, Katarína. Nemeckí poradcovia na Slovensku. Prípad Wisliceny. Bratislava: AEP, 1996.

HRADSKÁ, Katarína. Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008.

MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. Židovská škola. Bratislava: PT Marenčin, 2023.

NIŽŇANSKÝ, Eduard a KAMENEC, Ivan. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Dokumenty. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku a Židovská náboženská obec Bratislava, 2003.

ARCHÍVY

Slovenský národný archív fondy: Referát Ministerstva školstva a kultúry, Ústredná kancelária židovských náboženských obcí, Ministerstvo vnútra, Ústredný hospodársky úrad

Arvhív Yad Vashem, Jeruzalem, Izrael

PRAMENE

Pedagogický zborník

Slovenský zákonník 1940

Vestník Ústredne Židov

Židovské noviny

2

Prvý transport Židov zo Slovenska do koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz (25. marec 1942): priestorová a veková analýza deportovaných[1]

Ján Hlavinka, Historický ústav SAV, v. v. i.
Tomáš Goga, Geografický ústav SAV, v. v. i.

Roky trvajúca politika antisemitizmu režimu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) na území ľudáckej Slovenskej republiky (1939 – 1945) vyústila v marci 1942 do násilných deportácií židovského obyvateľstva do nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborov. Po rokoch systematickej arizácie majetku slovenských Židov a obmedzovania ich práv, ktoré vyvrcholilo v septembri 1941 prijatím tzv. Židovského kódexu, pristúpil ľudácky režim po dohode s nacistickým Nemeckom k deportáciám Židov na územie okupovaného Poľska. Prvý transport bol vypravený 25. marca 1942 a deportácie Židov zo Slovenska pokračovali nepretržite až do 20. októbra 1942. Transporty smerovali buď do nacistického koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz,[2] alebo do Dištriktu Lublin a deportovaných bolo 57 628 Židov.[3] Celkovo z územia vtedajšieho Slovenska v roku 1942 vypravili jeho štátne a mocenské zložky 57 transportov so Židmi a historiografia túto deportačnú akciu označuje za tzv. Prvú vlnu deportácií Židov zo Slovenska. Dnes nespochybniteľne vieme, že väčšina z uvedených transportov, spolu až 38 z nich, smerovala do Dištriktu Lublin v Generálnom gubernáte[4] a ďalších 19 transportov bolo nasmerovaných do tábora Auschwitz.

Prvá vlna deportácií Židov zo Slovenska prebehla v dvoch organizačných etapách: od 25. marca 1942 do 5. apríla 1942 boli v oddelených transportoch deportované židovské ženy a muži, ktorí boli zaradení do transportov tzv. práceschopných Židov a následne, po krátkej prestávke, od 11. apríla 1942 až do 20. októbra pokračovali deportácie tzv. rodinnými transportmi, v ktorých už deportovali Židov bez ohľadu na vek a pohlavie (vrátane detí a starých ľudí).

V svojej štúdii sa venujeme iba jednému z transportov prvej vlny a síce jej úvodnému transportu, v ktorom dňa 25. marca 1942 deportovali 999 židovských žien a jedného židovského muža (lekára), ktorý vypravili z Popradu.

Prvý transport z Popradu, ktorý stál na samom začiatku prvej vlny je nesporne jej najčastejšie pripomínaným transportom a do istej miery aj symbolom deportácií Židov zo Slovenska. Okrem toho, že sa pri príležitosti výročia vypravenia prvého transportu z Popradu každoročne na tamojšej Hlavnej stanici koná pietny akt za účasti štátnych predstaviteľov, predstaviteľov židovskej komunity na Slovensku, členov diplomatického zboru akreditovaných v SR a verejnosti, prvému transportu sa pravidelne 25. marca venujú aj slovenské médiá.

V štúdii analyzovaný prvý transport je výnimočný tým, že odhaľuje úvodné nastavenie procesu deportácií Židov a vyniká zároveň aj faktom, že v ňom deportované židovské ženy sa stali po príchode do nacistického koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz prvými ženskými židovskými väzenkyňami tábora.[5]

Problematike slovenských Židov v koncentračnom tábore Auschwitz sa v svojich prácach venovali najmä poľskí historici, v slovenskom jazyku je dostupná napríklad štúdia Piotra Setkiewicza alebo štúdia Heleny Kubica.[6] O transportoch slovenských Židov do tábora Auschwitz existuje tiež štúdia českej publicistky Vlasty Kladivovej, ktorá vyšla v roku 1992.[7] Slovenská historiografia sa koncentrovala najmä na organizáciu a priebeh prvej vlny deportácií Židov na Slovensku.[8]

Keď sa bližšie pozrieme na slovenských Židov, ktorí boli deportovaní do tábora Auschwitz, môžeme o nich uvažovať ako o niekoľkých skupinách. Prvú skupinu tvoria práve židovské ženy deportované medzi 25. marcom 1942 a 5. aprílom 1942, druhú tvoria Židia deportovaní v rodinných transportoch vypravených zo Slovenska od 11. apríla 1942 do 20. októbra 1942, tretiu skupinu zase muži prevezení do koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz z koncentračného tábora Majdanek v máji a júni 1942[9] a poslednú štvrtú skupinu osoby dovážané do Auschwitzu transportmi zo Slovenska počas tzv. Druhej vlny deportácií Židov od septembra 1944 do novembra 1944.[10] Každú z uvedených skupín možno skúmať z rôznych hľadísk vrátane geografického hľadiska či z hľadiska vekovej a profesijnej štruktúry a pod.

V tejto štúdii sa prostredníctvom dátovej a priestorovej analýzy údajov získaných z transportného zoznamu prvého transportu a ďalších prameňov pokúšame poskytnúť lepšiu predstavu o teritoriálnom pôvode osôb deportovaných v prvom transporte slovenských Židov a o ich vekovej štruktúre. Štúdia tak mapuje teritoriálny pôvod a vekovú štruktúru konkrétnej skupiny židovských väzenkýň tábora Auschwitz zo Slovenska v úvodnom období genocídy Židov a zapojenia tábora do nacistického plánu „Konečného riešenia židovskej otázky v Európe“.

Pramene a metódy

Priestorová analýza, ktorú prezentujeme v tejto štúdii vychádza z údajov o osobách deportovaných v prvom transporte z Popradu do Auschwitzu (vypravenom 25. marca 1942). Tieto údaje boli zachytené v konkrétnych primárnych prameňoch. Ide jednak o transportný zoznam prvého transportu, ktorý organizátori transportu – príslušníci Hlinkovej gardy slúžiaci v Koncentračnom stredisku Židov v Poprade – vytvorili tesne pred vypravením transportu a o Súpis Židov z roku 1942. Súpis Židov vytvorili štátne orgány ľudáckej Slovenskej republiky krátko pred deportáciami, t. j. v mesiacoch február a marec 1942, kde jednotlivé okresné a notárske úrady a policajné riaditeľstvo zaznamenali v zmysle smernice Ministerstva vnútra osoby spadajúce pod oficiálnu definíciu pojmu „Žid".[11]

Súpis Židov z roku 1942 je jedným z najdôležitejších prameňov o obetiach holokaustu z územia ľudáckej Slovenskej republiky a okrem údajov o mene a priezvisku osoby obsahuje aj údaje o dátume narodenia, mieste narodenia a mieste bydliska osoby, ako aj o jej štátnej príslušnosti a v mnohých prípadoch aj o povolaní.[12]

Pokiaľ ide o geografický pôvod deportovanej osoby, analýza vychádza z údajov Súpisu Židov (1942), konkrétne z informácie o poslednom bydlisku danej osoby, ak sa osoba v súpise nachádzala.

Pri kritike transportného zoznamu prvého transportu ako prameňa, musíme uviesť, že bol písaný konzistentne, písacím strojom, s pisárskymi chybami, ako aj s občasnou indikáciou zmeny osoby zaradenej do transportu, keď pôvodne zaradená osoba bola zo zoznamu vyradená (v zozname indikované preškrtnutím) a nahradená inou osobou.[13] Je evidentné, že zoznam bol vytváraný na základe zle čitateľných či nezrozumiteľných prameňov informácií.

Popri tom Súpis Židov bol v drvivej väčšine okresov písaný na písacom stroji, no niektoré úrady štátnej správy pristúpili v určitých obciach pri jeho vytváraní k písaniu rukou.[14]

Je dôležité si uvedomiť, že ako transportný zoznam, tak aj Súpis Židov sú schematické pramene, ktoré ako také majú aj svoje interpretačné limity. Neodzrkadľujú v žiadnom prípade komplexnosť deportácií, ani utrpenie ľudí, ktorí sa stali ich obeťami a následne vo väčšine prípadov aj obeťami genocídy.

Pre analýzu sme použili údaje z uvedených prameňov zachytené v elektronickej databáze Dokumentačného strediska holokaustu. Práca s údajmi zahŕňala kontrolu, ako aj zlučovanie údajov. Výsledkom bol dataset vo formáte CSV, ktorý je spracovateľný počítačovým softvérom. V prípade ojedinelých nedostatkov v prameni (napr. nesprávne zapísané údaje o obci, kde sme identifikovali nesúlad s dobovými názvami obcí na Slovensku, prípadne nejasnosť, o ktorú z obcí ide) boli na spresnenie vznikajúceho datasetu použité ďalšie primárne pramene uložené v Slovenskom národnom archíve a United States Holocaust Memorial Museum Archives (Washington, D.C., USA).

Údaje väzňov uložené vo vytvorenom datasete sme následne, po normalizácii dát, podrobili dátovej analýze s využitím programovacieho jazyka Python, ako aj priestorovej

analýze údajov pomocou softvéru QGIS 3.44 a ArcGIS Pro 3.5.[15] Výsledky dátového spracovania a priestorovej analýzy boli následne interpretované vo vzťahu k doteraz publikovaným vedeckým výstupom a ďalším prameňom. Štúdia je tak naším pokusom o aplikáciu metód digitálnych humanitných vied (*Digital humanities*), ktoré integrujú počítačové nástroje a techniky s tradičnými humanitnými disciplínami.

Deportácie Židov zo Slovenska – organizácia transportov tzv. práceschopných Židov

Ešte pred uvedením výsledkov analýzy, ktorá tvorí jadro našej štúdie, považujeme za potrebné vysvetliť širší historický kontext deportácií Židov zo Slovenska v roku 1942 a aj organizáciu zostavovania transportu, ktorý sme analyzovali (prvý transport z 25. marca 1942).

Ako sme už naznačili, deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 boli dôsledkom niekoľko rokov trvajúcej systematickej perzekúcie židovského obyvateľstva, v rámci ktorej boli Židia žijúci na území Slovenskej republiky (1939 – 1945) podrobení politike „vylučovania z hospodárskeho a sociálneho života na Slovensku". V rámci nej boli počas radikálnej arizácie majetku zbavení veľkej časti svojho majetku, možnosti nakladania so svojím majetkom a aj možnosti uživiť sa. Na konci roku 1941 bolo až 64 000 osôb z celkového počtu asi 90 000 osôb neschopných vyžiť zo svojho majetku, a tým predstavovali sociálne bremeno pre štát a vládnuci režim HSĽS, na čele ktorého stál Jozef Tiso.[16] Predstavitelia HSĽS sa niekedy na sklonku roka 1941 a na začiatku roka 1942 rozhodli riešiť otázku, čo robiť s masou o majetok pripravených Židov, ktorí sú odkázaní na sociálnu pomoc štátu, zbavením sa tejto skupiny obyvateľstva ich deportáciami na územie pod kontrolou nacistov. Podľa slov vtedajšieho ministra vnútra a Hlavného veliteľa HG Alexandra Macha, ktoré vyslovil deň po začiatku deportácií Židov, 26. marca 1942, na zasadnutí Štátnej rady v Bratislave, myšlienka deportovať Židov zo Slovenska bola „nadhodená" na rokovaní s ríšskym vodcom SS Heinrichom Himmlerom v októbri 1941, počas návštevy vysokých predstaviteľov Slovenskej republiky v Hitlerovom hlavnom stane vo *Wolfschanze*.[17] Alexander Mach zároveň v ten istý deň veľmi jasne na zasadnutí Štátnej rady povedal, čo motivovalo ľudáckych predstaviteľov k deportáciám Židov, keď konštatoval: „Pomocou Nemcov, chceme sa zbaviť Židov."[18]

Po tom, čo v decembri 1941 súhlasil vtedajší slovenský premiér Vojtech Tuka s deportáciami Židov, ktorí boli slovenskí štátni občania a žili na území Tretej ríše „na východ",[19] bol už len krok k deportáciám Židov zo Slovenska.

Na prelome rokov 1941 – 1942 dostala idea deportácií Židov zo Slovenska konkrétnu podobu pri slovensko-nemeckých rokovaniach o poskytnutí pracovných síl Tretej ríši.[20] Pôvodne sa rokovania viedli o deportáciách 20 000 práceschopných Židov. Neskôr však bol deportačný plán, zrejme na podnet premiéra V. Tuku, rozšírený na všetkých Židov. Nemci s týmto rozšírením súhlasili s podmienkou, že slovenská strana zaplatí

„presídľovací poplatok" 500 ríšskych mariek (čiže v danej dobe presne 5000 Ks) za každú vyvezenú osobu.[21]

Transporty vypravené zo Slovenska v dňoch 25. 3. – 5. 4. 1942, teda transporty spomínanej prvej etapy v rámci prvej vlny deportácií, sú aj preto označované ako transporty „práceschopných" Židov.

Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 organizovalo ministerstvo vnútra, na čele ktorého stál spomínaný A. Mach, ktorý bol zároveň Hlavným veliteľom Hlinkovej gardy a popredným radikálom vo vládnucej HSĽS. V rámci príprav deportácií nariadilo ministerstvo vnútra celý rad organizačných opatrení, ktoré boli vykonané podriadenými štátnymi úradmi, ako aj mocenskými zložkami režimu niekedy od prvej polovice februára 1942. Prvým krokom v organizácii deportácií Židov bolo vytvorenie celoštátnej evidencie Židov. Dňa 12. februára 1942 bol daný pokyn úradom k vytvoreniu už spomínaného Súpisu Židov na území celého Slovenska.[22]

V rámci ministerstva vnútra malo deportácie na starosti 14. oddelenie, ktoré až do 3. apríla 1942 viedol Gejza Konka a následne Anton Vašek. Dôležitú organizačnú úlohu pri organizácii deportácií zohrávalo Ministerstvo dopravy a verejných prác (rezort železničný), ministerstvo národnej obrany, žandárstvo, Hlinkova garda a Freiwillige Schutzstaffel.

Nasledovalo vytvorenie koncentračných táborov pre organizáciu transportov na území Slovenska, ktoré režim nazval Koncentračné strediská Židov. Tieto tábory boli vytvorené v Bratislave-Patrónke, Seredi, Novákoch, Žiline a Poprade. Využili pre nich rôzne objekty. V Bratislave-Patrónke išlo o priestory Ústavu mrzáčikov, v Seredi a Novákoch o priestory v danej dobe budovaného pracovného tábora pre Židov, v Žiline a v Poprade o priestory kasární Pod Gerlachom.[23]

Za veliteľov jednotlivých koncentračných stredísk boli ministerstvom vnútra menovaní príslušníci Hlinkovej gardy s určitými zásluhami v minulosti a HG bola poverená aj výkonom strážnej služby pri deportáciách, čo bolo následne riešené náborom dobrovoľníkov z radov členov HG, ktorí boli motivovaní dennou mzdou.[24]

Smernice ministerstva vnútra pre organizáciu deportácií jasne stanovovali, že každá osoba, ktorá má byť deportovaná, sa má zdržať v určenom Koncentračnom stredisku Židov najviac štyri dni. Následne má byť zaradená do transportu a deportovaná zo Slovenska.[25]

Deportácie samotné boli realizované prostredníctvom vlakových transportov, zostavených z nákladných vagónov pre deportovaných Židov, ich batožinu a proviant a osobného vozňa pre príslušníkov HG a žandárstva, ktorí tvorili stráž transportu.[26]

Oficiálne boli deportácie zdôvodnené ako nasadenie na prácu podľa § 22 Židovského kódexu. Osoby určené k deportácii mali byť zhromaždené na okresné sústreďovacie miesto v okresnom meste a odtiaľ transportované s ozbrojeným sprievodom do vopred určeného Koncentračného strediska Židov. V prípade žien, ktoré boli deportované v prvom transporte spolu s lekárom, to bolo koncentračné stredisko v Poprade. Sústreďované osoby si mohli so sebou vziať batožinu v celkovej váhe maximálne 50 kg.[27]

Akcia koncentrovania tzv. práceschopných Židov určených na deportáciu z jeho územia sa začala zaisťovaním židovských dievčat a žien v Prešove 21. marca 1942 a veľmi rýchlo sa rozbiehala po celom Slovensku.

Žandárstvo za asistencie členov Hlinkovej gardy a Freiwillige Schutzschtaffel po celom Slovensku vyhľadávalo vopred určené osoby, zapísané do zoznamov rozposielaných do jednotlivých okresov ministerstvom vnútra.

Zo svedectva preživšej Matildy Hraboveckej, ktorá bola deportovaná v prvom transporte z Popradu, vidieť plastický obraz zaisťovania prvých židovských žien v Prešove a aj fakt, že vôbec netušili, čo ich po zaistení čaká: „Prišiel pre mňa jeden hasič v gardistickej uniforme, nie v hasičskej, ale v gardistickej (...) mňa brali 21. marca, to bol prvý jarný deň, viem, že bolo veľmi pekne a ja som sa aj trošku, jaký je človek smiešny, pri tom všeckom, že celá rodina, že z celej rodiny len mňa zobrali, tak mi do toho kufra všeličo napakovali a ja som bola šťastná, že toľko vecí som nikdy nemala, že teraz ich mám, no že to je taký..., že jaký je človek. Sama som išla z rodiny, z Prešova a prvýkrát vlakom. Lebo my sme boli takí biedni, že ja som vlakom, viete, ja som v meste vyrástla, nemala som ani kam cestovať, ani za čo cestovať. (...) Ešte v Prešove sa pamätám, že po hlavnej ulici sme išli z hasičského dvora na nádražie železničné, ľudia stáli okolo a ešte boli takí zhrození. Žiadne také povyky protižidovské neboli, ale už v Poprade, to už bolo trošku iné. Tam už nás naháňali, tam už nás bili."[28]

V jednotlivých koncentračných strediskách vykonávali strážnu službu členovia HG. Zo svedectiev a súdnych spisov povojnových ľudových súdov vieme, že v týchto táboroch dochádzalo k napádaniu a okrádaniu osôb určených k deportácii.[29]

Transporty tzv. práceschopných židovských žien z Popradu sa pripravoval asi dva až tri dni v Koncentračnom stredisku Židov v Poprade. Velil mu 35-ročný súkromný úradník a člen HG Jozef Petrik. Petrik bol od decembra roku 1938 do februára roku 1939 miestnym veliteľom Hlinkovej gardy v Poprade, následne až do augusta 1939 okresným veliteľom HG v Poprade. Neskôr vykonával na tunajšom okresnom veliteľstve gardy funkciu hospodárskeho referenta HG.[30] Z hľadiska kritérií ľudáckeho režimu Petrik svojím profilom úplne zapadal medzi ostatných veliteľov koncentračných stredísk Židov na Slovensku.

Ako už bolo uvedené, koncentračné stredisko bolo zriadené v kasárňach Pod Gerlachom. Pomery v stredisku boli hygienicky nevyhovujúce. Veliteľ Petrik po druhej svetovej vojne vypovedal, že zostavovanie transportov neprebiehalo na železničnej stanici v Poprade a miesto zostavovania konkretizoval takto: „Stredisko Židov bolo umiestnené v kasárňach Pod Gerlachom, a keďže z týchto kasární na železničnú stanicu v Poprade, kde mali Židia nastupovať do transportov, bolo dosť ďaleko a sami si mali odnášať svoje batožiny ku vlaku, sám z vlastnej iniciatívy vymohol som u majora Bartoňa veliteľa prov[iantného] skladu v Poprade, aby transporty boli zostavované na koľajniciach v prov[iantnom] sklade, čo bolo omnoho bližšie. Ale aj potom som sa postaral o to, aby batožiny a proviant transportovaným Židom odviezli na autách a povozoch."[31]

Pomery v Koncentračnom stredisku Židov v Poprade boli pre väznené osoby zlé. Zo svedectva Edity Schvarcovej, ktorú zatkli v jej byte tiež 21. marca 1942, ale v Poprade a ktorú okamžite odviedli do koncentračného strediska, kde ju prevzal veliteľ stráže HG Jozef Bohuško za prítomnosti veliteľa strediska J. Petrika, vieme, že neslúžilo len na koncentráciu žien pred transportom. Schvarcová vypovedala, že 25. alebo 26. 3. 1942 počula veľký krik a nárek, ktorý sa ozýval z chodby kasární, v ktorých bolo stredisko umiestnené. Z vlastného popudu išla s väzenkyňou Ruženou Bixovou na chodbu a keď vyšli boli zahnané gardistami, ktorí sa im vyhrážali, že nemajú vychádzať. Neskôr videli z okna cely, ako z pivnice na nádvorie vychádzali štyria muži (poznali istého Cáhlera a Cimmermanna), ktorí boli všetci opuchnutí a s modrými podliatinami. Uvedených sprevádzali traja gardisti, medzi ktorými poznala veliteľa stráže HG J. Bohuška a veliteľa tábora J. Petrika.

Schvarcová vypovedala, že za dobu jej väznenia bola svedkom, ako Bohuško týral mladé väzenkyne, ktoré bil obuškom, keď nechceli holými rukami umývať záchody a robiť podobné práce. Ďalej videla ako Bohuško pri prehliadkach nariadil mladým väzenkyniam, aby sa vyzliekli donaha, po čom začala prehliadka za prítomnosti dvoch slovenských žien, ktoré boli v tábore na tento účel zamestnané, a to za osobnej prítomnosti veliteľa tábora.[32] Sama Edita Schvarcová bola napokon deportovaná z Popradu až o niekoľko dní po odchode prvého transportu, no deportáciu a väznenie v tábore Auschwitz prežila.

Transporty židovských žien zo Slovenska oznámili veliteľovi koncentračného tábora Auschwitz Rudolfovi Hössovi dňa 24. marca 1942. Berlín ho informoval, že má očakávať 10 000 Židoviek. Všetky mali byť deportované v transportoch po 1000 osôb cez Zwardoň, kde mali byť odovzdané nemeckej Shutzpolitzei a následne privezené do tábora Auschwitz.

Transporty mali prichádzať do Zwardońa o 6,09 hod. ráno a približne o 12:00 hod. na obed mali byť už v Auschwitzi.

Transport č. 1 zo Slovenska bol v nemeckých dokumentoch označený ako transport Da66. Vypravili ho z Popradu 25. marca 1942 popoludní a Slovenskom prechádzal celú noc, pričom v Zwardoňi bol skutočne krátko po 6-tej ráno. Tam židovské ženy a dievčatá z transportu vyviedli, skontrolovali ich početný stav a transport prevzala aj formálne nemecká polícia. Následne transport pokračoval ďalej do Auschwitzu, ktorý sa nachádzal v Hornom Sliezsku.

Len pre úplnosť uvádzame aj svedectvo preživšej transport a tábor Auschwitz, ktorá spomínala na jednu z prvých procedúr, ktorej boli podrobené ženy a dievčatá z prvého transportu zo Slovenska po príchode do samotného tábora Auschwitz, takto: „A potom nás zobrali do jednej veľkej miestnosti, kde sme sa museli vyzliekať. Mladé dievčatá. SS-áci sa tam smiali, viete také mladé boli aj pätnásť, šestnásťročné, tak nechceli sme sa zobliecť, tak nám palicami sťahovali nohavičky (...). A viete, keď si tak pomyslím, že toto musím rozprávať. Tak vtedy tam boli Ukrajinci, ktorí nás strihali všade. Muži nás strihali, viete, tak vlasy a všetko ostatné. No to bolo strašné. To nám tým chceli dať najavo, že už nás ani za ľudí nepočítajú, viete. To bolo také, že dve malé sestričky moje, ja som ich len podľa hlasu spoznala, keď boli oholené celé. Viete, tak to sa nedá hovoriť. Po toľkých rokoch, že človek,

viete, takto. No strašné sme prežívali. A potom, potom sme mali kúpeľ, viete, tak dezinfikačnú, dali nám šaty, šatstvo, nohavice, uniformy po ruských zajatcoch. Aj také, pamätám sa, tmavomodré košele s nejakými páskami a na to mužské obleky. Všetky sme sa zmestili aj dve do jedného."[33]

O tom, čo prežívali ženy a dievčatá z prvého transportu v nacistickom koncentračnom a vyhladzovacom tábore Auschwitz neskôr, je viacero prameňov a memoárov. V konečnom dôsledku je možné povedať, že absolútna väčšina z nich sa stala obeťou nacistami a ich kolaborantmi organizovanej genocídy, ktorú označujeme pojmom holokaust.

Priestorová analýza údajov deportovaných v 1. transporte

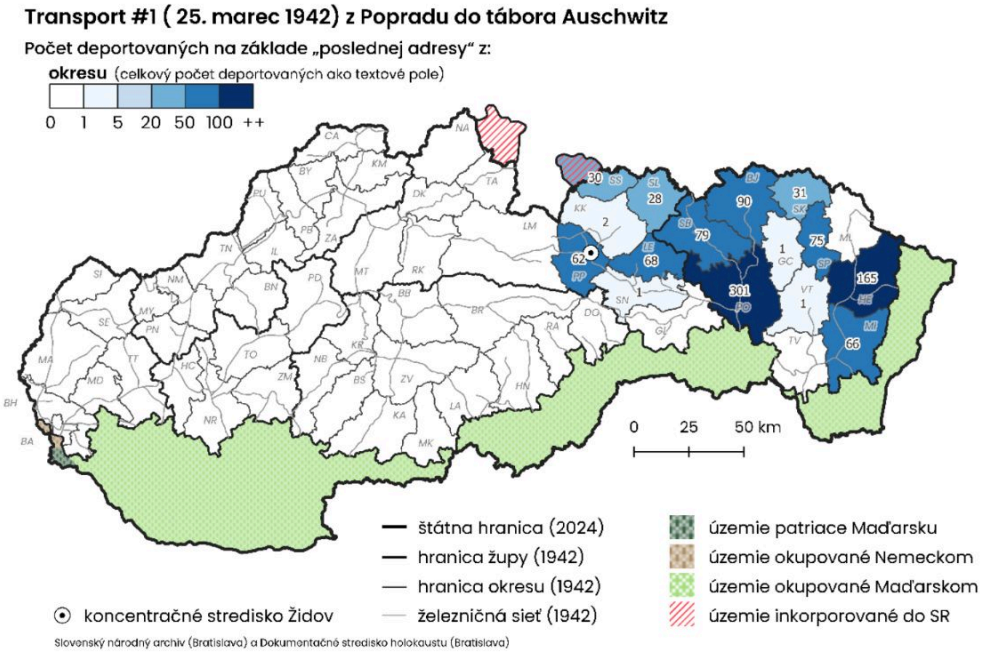
Pôvod deportovaných podľa okresov a žúp

Geografický pôvod osôb deportovaných v prvom transporte nebol nikdy pertraktovanou témou. V rôznych sekundárnych prameňoch a mediálnych výstupoch sa objavujú individuálne príbehy osôb, ktoré boli deportované v prvom transporte, prípadne je transport hodnotený a opisovaný celkovo. V zásade je možné povedať, že okrem toho, že je symbolom prvej vlny deportácií preto, že stojí na jej samom začiatku, teritorialita nebola pri tomto transporte nikdy zásadnou témou. Teritoriálny rozmer sa v texte venovanom prvému transportu objaví len zriedka. Príkladom môže byť text, ktorý uverejnil o prvom transporte na svojom webovom sídle (www.upn.gov.sk) Ústav pamäti národa. Uvádza sa v ňom, že do vagónov prvého transportu „muselo nastúpiť 1000 mladých žien a dievčat zo Šarišsko-zemplínskej župy".[34]

Naša analýza ukazuje, že v skúmanom „ženskom" transporte bolo z územia slovenského štátu deportovaných celkovo 1000 osôb, ale jedna osoba bola mužského pohlavia a išlo o MUDr. Izáka Kaufmanna, lekára transportu. Dr. Kaufmann pôvodne pôsobil ako lekár v Zborove, v okrese Bardejov.[35]

Počas priestorovej analýzy sa nám podarilo geolokalizovať bydliská deportovaných v obciach na Spiši, Šariši a Zemplíne a veľmi jasne sa tak ukázalo, že deportované osoby pochádzali nielen zo Šarišsko-zemplínskej župy, ale aj z Tatranskej župy. Znázorňuje to aj mapový diagram, ktorý zverejňujeme ako obrázok č. 1.

Ak údaje o poslednom bydlisku deportovaných zoskupíme podľa okresov, analýza ukazuje, že osoby deportované v skúmanom transporte pochádzali celkovo z 13 okresov východnej časti vtedajšieho Slovenska. Skúmaný transport z 25. marca sa v podstate len minimálne dotkol okresov Spišská Nová Ves (1 osoba), Giraltovce (4 osoby), Kežmarok (4 osoby). Naopak, najviac deportovaných pochádzalo z okresov Prešov (301), Humenné (165), Sabinov (79), Stropkov (75), Poprad (62) a Levoča (68). Presne 31 osôb pochádzalo z okresu Vyšný Svidník, ďalších 30 osôb pochádzalo z okresu Spišská Stará Ves a 28 bolo z okresu Stará Ľubovňa. Ako Poprad, tak aj Spišská Stará Ves, Kežmarok, Levoča a Stará Ľubovňa pritom patrili do vtedajšej Tatranskej župy.

Obr. č. 1. Transport č. 1 z 25. marca 1942 – počet deportovaných podľa bydliska (úroveň okresov).

Veková analýza osôb deportovaných v 1. transporte

Pokiaľ ide o vekovú analýzu osôb deportovaných v prvom transporte zo Slovenska, vychádzame z údajov o dátume narodenia uvedených v transportnom zozname a Súpise Židov, kde pri rozdieloch dávame prioritu Súpisu Židov, nakoľko údaje uvedené v transportnom zozname nemusia byť aj pod vplyvom okolností, pri ktorých bol vypracovávaný, úplne spoľahlivé. Sme toho názoru, že údaje zaznamenávané úradmi pri súpise sú spoľahlivejšie. Dáta boli, ako už bolo uvedené, podobne ako v prípade priestorových údajov zahrnuté do toho istého skúmaného datasetu vo formáte CSV.

Najstaršia osoba v transporte mala 58 rokov (rok narodenia 1884). Už v prvom transporte tzv. práceschopných bola teda deportovaná aj osoba staršia ako 45 rokov. Najmladšia deportovaná osoba mala 16 rokov a v transporte bolo niekoľko 16-ročných. V transporte bol teda vekový rozsah 16 – 58 rokov. Dominantné vekové skupiny tvorili mladé dievčatá a ženy vo veku 17 – 20 rokov, pričom tie možno označiť za jadro transportu. Vo veku 17 rokov bolo 93 osôb, vo veku 18 rokov bolo 87 osôb a vo veku 19 rokov až 105 osôb. Vek 20 rokov dosiahlo 92 deportovaných.

Výrazne, ale slabšie zastúpené boli ročníky 1918 – 1921 (vek 21 – 24 rokov). Postupný pokles je pri starších ročníkoch 1910 – 1915 (vek 27 – 32 rokov) a 1900 – 1905 (vek 37 – 42 rokov). Ženy vo veku 40 a viac rokov boli v transporte výrazne minoritné.

Transport teda prevažne zahŕňal adolescentky a mladé dospelé ženy a pri analýze grafu je vidieť prudký vrchol vo veku neskorej adolescencie.

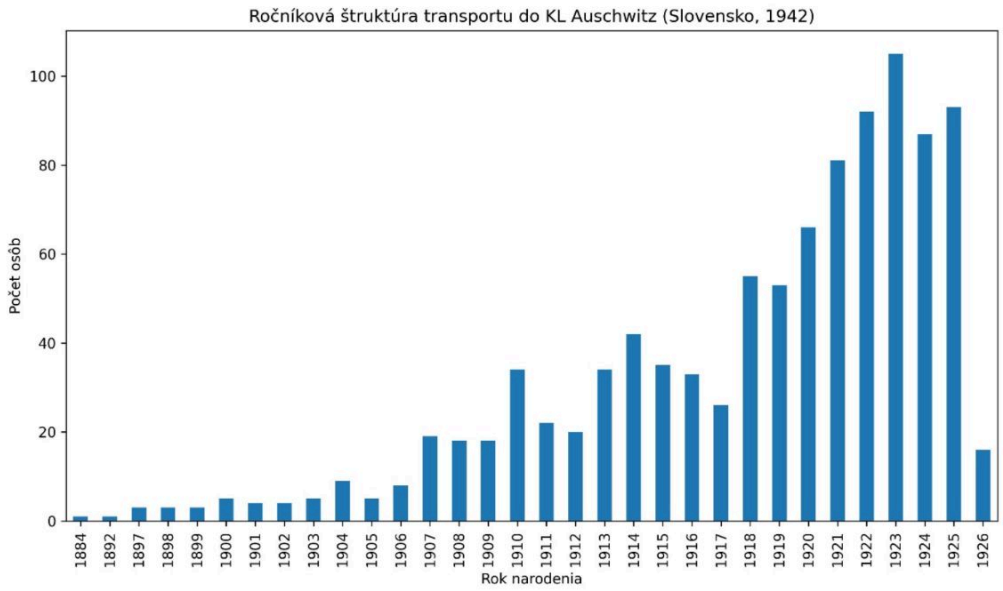
Analyzovali sme aj vek vo vzťahu k lokalite. Táto analýza bola robená prostredníctvom umelej inteligencie, konkrétne Chat GPT model 5.2. Výsledok ukazuje, že mestá dosiahli nižší mediánový vek ako vidiek. Najnižší medián veku (21 rokov) dosiahli mestá Prešov a Humenné. Naopak najvyšší medián veku mal Zborov (26 rokov).

Záver

V štúdii sme analyzovali dáta o osobách deportovaných zo Slovenska do koncentračného tábora Auschwitz v prvom transporte zo Slovenska dňa 25. marca 1942, teda na samom začiatku prvej vlny deportácií Židov. Ide o analýzu údajov o deportovaných Židoch získaných zo Súpisu Židov v roku 1942 a transportného zoznamu vytvoreného pri zostavovaní transportu v Koncentračnom stredisku Židov v Poprade.

Na základe týchto a ďalších prameňov sme vytvorili normalizovaný dataset a podrobili ho priestorovej a dátovej analýze digitálnymi nástrojmi. Výsledky boli následne interpretované vo svetle existujúcich výsledkov historiografie a ďalších zdrojov informácií. Štúdia tak predstavuje pokus o aplikovanie metód digitálnych humanitných vied pri kľúčovej kapitole holokaustu na Slovensku.

Priestorová analýza ukazuje, že prvý transport tzv. práceschopných židovských žien zostavený v Poprade vyviezol zo Slovenska židovské dievčatá a ženy pochádzajúce zo Šarišsko-zemplínskej a Tatranskej župy. Identifikované lokality posledného bydliska deportovaných ležia v 13 dobových okresoch spomínaných žúp vtedajšej Slovenskej republiky (1939 – 1945). Analýza tiež dokumentuje, že transport zasiahol veľké židovské

Obr. č. 2. Ročníková štruktúra deportovaných v transporte č. 1 zo Slovenska do KL Auschwitz (25. Marec 1942).

komunity v mestských centrách ako Prešov, Humenné, Stropkov. Naopak, viditeľne absentujú osoby zo židovských komunít v meste Medzilaborce alebo Bardejov.

Analýza tiež ukazuje na systematickú geografickú organizáciu transportu prostredníctvom Koncentračného strediska v Poprade, ktoré poslúžilo režimu HSĽS ako sústreďovací tábor pre územie zachytávajúce Spiš, Šariš a Zemplín. Výsledok poukazuje na možnosť hypotézy, že priestorový vzorec deportácií bol priamo spojený s načasovaním zaistenia a smerovaním takzvaných miestnych transportov z okresných centier. To ale môže byť potvrdené len porovnaním dátumov zaistení a eskortovania osôb do koncentračného strediska v Poprade so zložením transportu.

Dátová analýza zameraná na skúmanie veku deportovaných jasne ukázala, že v transporte boli deportované osoby vo vekovom rozhraní 16-58 rokov, teda ďaleko za hranicou veku tzv. práceschopných žien 16-45 rokov.

Jadro deportovaných však tvorili mladé ženy vo veku 17 – 20 rokov a za nimi nasledovala výrazne, no slabšie zastúpená skupina 21 – 24-ročných žien. Postupný pokles bol potom badateľný pri veku 27 – 32 rokov a 37 – 42 rokov. Ženy vo veku 40 rokov boli výrazne minoritne zastúpené. Transport bol celkovo zostavený prevažne z adolescentiek a mladých dospelých žien.

Na záver považujeme za potrebné pripomenúť, že ako transportný zoznam, tak aj Súpis Židov, ktoré slúžili ako základné pramene v našej analýze, sú schematické administratívne pramene s interpretačnými limitmi. Nereflektujú komplexnosť deportačného procesu alebo utrpenie jednotlivcov, ktorí sa stali jeho obeťami a nakoniec aj obeťami genocídy.

Akákoľvek kvantitatívna a priestorová rekonštrukcia deportácií musí byť preto vnímaná na tomto podklade a chápaná ako nástroj, ktorý môže pomôcť lepšie pochopiť škálu, štruktúru a organizáciu zločinu, ale nikdy nenahradí ľudskú dimenziu udalostí, ktoré vysvetľuje.

POZNÁMKA

Počas prípravy textu tejto práce autori využili umelú inteligenciu, ktorej použitie pri spracovaní dát vysvetlili v texte. Všetky dátové vrstvy boli spracované na lokálnej infraštruktúre vytvorenej s podporou European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) na Slovensku (národný uzol EHRI-SK). Autori sú si vedomí možných štatistických chýb, ktoré však neovplyvňujú interpretáciu prezentovaných výsledkov. Mapy sú prístupné aj prostredníctvom webovej aplikácie na geoportal.sav.sk.

POZNÁMKY

1 Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0027/26 Priestorová a štatistická analýza arizácie podnikového majetku na Slovensku (1939-1945).

2 Napriek tomu, že sa v odbornej literatúre vydávanej v slovenskom jazyku niekedy používa termín „Osvienčim“, pridržiavame sa skráteného dobového nemeckého názvu. Vychádzame z faktu, že Koncentračný

tábor Auschwitz (*Konzentrationslager Auschwitz*, skratka KL Auschwitz) zriadili nemeckí nacisti v roku 1940, mesiace po okupácii poľského územia a premenovaní neďalekého poľského mesta Oświęcim na Auschwitz. Tábor samotný nemá žiadne historické väzby na poľský jazyk a nikdy nebol lokalitou, ktorá by mala poľský názov. Napriek tomu, že sa termín „Osvienčim" v slovenskom jazyku dlhodobo používa, je zrozumiteľný a jazykovedci ho pripúšťajú, považujeme nemecký názov Auschwitz za historicky presnejší.

3 Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), škatuľa číslo (šk. č.) 262, 12266/42.

4 Iba niekoľko dní pred začiatkom deportácií Židov zo Slovenska spustili nacisti v Dištrikte Lublin Akciu Reinhardt (*Einsatz Reinhardt*). Jej cieľom bolo vyvraždenie všetkých Židov žijúcich v Generálnom gubernáte alebo sem deportovaných z rôznych častí nacistami okupovanej Európy a kolaborujúcich štátov, akým bola aj vtedajšia Slovenská republika. Bližšie pozri: LIBIONKA. *Zagłada Żydów v Generalnym gubernatorstwie. Zarys problematyki*. Lublin 2017.

5 SETKIEWICZ. Slowacy i Zydzi w KL Auschwitz. In NIŽŇANSKÝ, ed. *Slovensko a nacistické koncentračné tábory*. Bratislava 2015.

6 SETKIEWICZ. Slowacy i Zydzi w KL Auschwitz; KUBICA. Posledný transport slovenských Židov do KT Auschwitz. In KOVÁČOVÁ, ed. *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. [s.l.] 2010.

7 KLADIVOVÁ. Osudy židovských transportú ze Slovenska v Osvětimi. In TÓTH, ed. *Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.-27. marca 1992*. Banská Bystrica 1992.

8 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava 2005.

9 Ide o dva transporty, v ktorých 22. mája a 30. júna 1942 z KL Lublin (Majdanek) previezli do KL Auschwitz niekoľko sto väzňov. Arolsen Archives, 1.1.2.1; Zugangslist, 22. Mai 1942; 1.1.2.1, 494723.

10 Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska trvala až do marca 1945, ale posledný transport zo Slovenska do tábora Auschwitz, ktorý v tábore prijali, odišiel zo Serede 2. novembra 1944, nakoľko tábor Auschwitz prestal potom prijímať transporty. HLAVINKA a NIŽŇANSKÝ. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi, 1941-1945*. Bratislava 2009.

11 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 103-108. Dokument č. 8.

12 Hárky Súpisu Židov sú uložené v Slovenskom národnom archíve, v archívnom fonde Ministerstva vnútra a v niektorých štátnych archívoch. Počas výskumu a práce s údajmi sme využili digitálne kópie uložené v Dokumentačnom stredisku holokaustu v Bratislave.

13 Tak to bolo v prípade záznamu s poradovým číslo 892, kde bola Helena Kauferová nahradená Dorotou Sobelovou. SNA, f. MV, šk. č. 227.

14 Tak je to napríklad v prípade hárkov Súpisu Židov z mesta Prešov. SNA, f. MV, šk. č. 188, Spis Okres Prešov, obec Prešov.

15 Na vytvorenie kódu programovacieho jazyka Python bola použitá umelá inteligencia, konkrétne Chat GPT-4o.

16 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Dokumenty*. Bratislava 2003, s. 180-181.

17 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), šk. č. 242, 17/ taj. 1942, Zápisnica o III. zasadnutí Štátnej rady, s. 31.

18 SNA, f. ÚPV, šk. č. 242, 17/ taj. 1942, Zápisnica o III. zasadnutí Štátnej rady, s. 31.

19 KAMENEC. *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 56; NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939-1945). Dokumenty*. Bratislava 2003, s. 111-112.

20 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 14-15.

21 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 16; SNA, f. ÚPV, šk. č. 242, 17/ taj. 1942, Zápisnica o II. zasadnutí Štátnej rady.

22 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 38.

23 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 42-43.

24 SNA, f. MV, šk. č. 179,179/42. Smernica MV z 19. 2. 1942 o odmene strážnej služby.

25 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 138-143, Dokument č. 37.

26 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 140. Dokument č. 37.

27 NIŽŇANSKÝ, ed. *Holokaust na Slovensku 6*, s. 136-138. Dokument č. 36.

28 Nadácia Milana Šimečku, Osudy tých, čo prežili holokaust, žena, svedectvo č. 007.

29 SNA, f. MV, šk. č. 227, spis.

30 Štátny archív v Prešove, pracovisko Spišský archív v Levoči, f,. Okresný ľudový súd v Poprade, Rozsudok Tľud 135/1946.

31 Štátny archív v Prešove, pracovisko Spišský archív v Levoči, f. Okresný ľudový súd Poprad, Zápisnica z 24. apríla 1946.

32 Štátny archív v Prešove, pracovisko Spišský archív v Levoči, f. Ľudový súd v Levoči, ĽS 60/48, šk. č. 4., Svedecká výpoveď Edity Schvarcovej z 13. 5. 1947.

33 Žena, narodená v r. 1917. Projekt „Oral history: osudy tých, ktorí prežili holokaust". Originál svedectva je uložený v archíve Nadácie Milana Šimečku. Za poskytnutie výpovede ďakujem PhDr. Petrovi Salnerovi, DrSc.

34 1. transport slovenských Židov do vyhladzovacieho tábora. Dostupné online: https://www.upn.gov.sk/sk/25-marec-1942-%E2%80%93-1-transport-slovenskych-zidov-do-vyhladzovacieho-tabora/

35 United States Holocaust Memorial Museum, Record Group 57.001M, reel 20, 595.

LITERATÚRA

HLAVINKA, Ján a NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi, 1941-1945*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009. ISBN 978-80-969857-3-9.

KLADIVOVÁ, Vlasta. Osudy židovských transportú ze Slovenska v Osvětimi. In TÓTH, Dezider, ed. *Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.-27.marca 1992*. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 139-166. ISBN 80-85306-04-2.

KUBICA, Helena. Posledný transport slovenských Židov do KT Auschwitz. In KOVÁČOVÁ, Viera a kol. ed. *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. [s.l.]: [s.n.], 2010, s. 88-93. ISBN 978-80-89514-00-7.

LIBIONKA, Dariusz. *Zagłada Żydów v Generalnym gubernatorstwie. Zarys problematyki*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2017. ISBN 978-83-62816-34-7.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. ed. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty.* Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2005.

SETKIEWICZ, Piotr. Slowacy i Żydzi w KL Auschwitz. In NIŽŇANSKÝ, Eduard, ed. *Slovensko a nacistické koncentračné tábory*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2015, s. 133-161. Acta Historica Posoniensia XXVIII. Judaica et Holocaustica 6. ISBN 978-80-8127-149-6.

3

Výskum druhej generácie židovskej komunity[1]

Peter Salner, Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.

V tomto príspevku prezentujem predbežné poznatky z dlhodobého výskumu druhej generácie (označovanej aj termínom „deti holokaustu“) židovskej komunity. Oba tieto pojmy považujem za rovnocenné synonymá a v texte ich striedavo používam. Predmetom môjho záujmu sú teda ľudia, ktorým aspoň jeden z rodičov zažil a prežil holokaust a oni sa hlásia k svojim židovským koreňom. Zo širokého spektra problémov, ktoré v priebehu výskumu sledujem, sa na základe zamerania publikácie sústredím na dve témy:

a) Na základe doterajších poznatkov z výskumu (ale aj s využitím iných dostupných prameňov) si všímam formy medzigeneračného prenosu pamäti holokaustu v prostredí rodiny a židovskej komunity. Deti holokaustu túto tragickú dobu osobne nezažili, napriek tomu sa ich dotýka, pretože jej následky sa v židovských rodinách prejavujú aj osem desaťročí po oslobodení. Dodnes totiž ovplyvňuje nielen životy súčasníkov tejto tragédie, ale aj ich priamych potomkov.[2]

b) zaujímajú ma podoby antisemitizmu, s ktorými sa druhá generácia v slovenskej spoločnosti stretávala a stretáva.

Východiská

Pre pochopenie detí holokaustu je dôležité všimnúť si aj generáciu ich rodičov. V rámci projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust[3] boli našimi partnermi vo výskume preživší, narodení v rokoch 1904 – 1944. Na základe možného veku rodičov pri narodení dieťaťa je zrejmé, že v rámci druhej generácie sa prejavujú výrazné vekové rozdiely. V krajných prípadoch prichádza do úvahy rozpätie rokov 1945 – 2000, teda viac než pol storočia. V čase písania tohto príspevku teda môžu deti holokaustu mať 25 až 80 rokov. Ľudia, narodení 5-10 rokov po oslobodení, sú dnes reálne starými (niekedy dokonca prastarými) rodičmi. Ich vnúčatá (4. generácia) sú v extrémnych prípadoch rovesníkmi neskôr narodených príslušníkov druhej generácie. V takom prípade teda spolu vyrastajú

zástupcovia druhej, tretej a dokonca aj štvrtej generácie. Uvedený rozptyl by pri relatívne malej vzorke prakticky znemožnil vytvoriť hodnoverné porovnanie a formulovať relevantné závery. Z tohto dôvodu som sa rozhodol aspoň v počiatočných fázach výskum zúžiť hlavne na ľudí, ktorí sa narodili v desaťročí 1945 – 1955.Uvedené obmedzenie má najmenej dve dôležité prednosti. Objektom výskumu sa stáva relatívne homogénna skupina osôb. Pretože vyrastali v rovnakých spoločenských a politických pomeroch, disponujú podobnými životnými skúsenosťami. Výskumník má vďaka tomu zároveň istotu, že ich rodičia patria do kategórie preživších a môže ľahšie analyzovať príčiny prípadných rozdielov.

V texte sa opieram o 36 rozhovorov, ktoré som s využitím metódy oral history urobil s príslušníkmi zvolenej kohorty.[4] Už prvé kontakty s respondentmi ukázali potrebu spresniť dve problémové charakteristiky spojené s vymedzením detí holokaustu. V prvom prípade išlo o ľudí zo zmiešaných manželstiev, v druhom zas o židovské rodiny, v ktorých jeden z manželov bol preživší, zatiaľ čo partner/ka sa narodil až po oslobodení. Napokon som dospel k záveru, že za príslušníkov druhej generácie (teda objekt mojich výskumných záujmov) budem považovať každého, komu aspoň jeden z rodičov prežil holokaust. V prípade zmiešaných manželstiev k takémuto riešeniu prispela aj existencia endogamie spoločnej skúsenosti.[5] Poznatky z etnologických výskumov potvrdzujú, že preživší, ktorí sa zosobášili v rokoch 1945 – 1955 (prežili teda holokaust ako dospelí či dospievajúci ľudia), vo väčšine prípadov preferovali židovského manželského partnera/partnerku. Takéto riešenie uprednostňovali aj tí, ktorí zvolili ako stratégiu budúcnosti asimiláciu do majoritnej spoločnosti, prípadne v dôsledku nedávnej tragédie nepopierali síce židovskú identitu, ale odmietali judaizmus a nemali záujem vstúpiť do židovskej náboženskej obce. Prijali ateizmus, mnohí sa stotožnili s komunistickou ideológiou a svoje hodnoty odovzdávali aj svojim potomkom.

Získané poznatky ďalej potvrdzujú, že motívom endogamie neboli tradičné kritériá zhodnej viery, etnicity či kultúry partnerov. Najmä v prípade žien pôsobili v tomto smere obavy, *„...že mi partner raz v zúrivosti vynadá do starých Židoviek“*.[6] Podľa môjho názoru však ani strach z potenciálnych konfliktov či urážok nebol primárnou príčinou tejto voľby. Pre ľudí, ktorí prežili holokaust viedlo k voľbe židovského manžela/manželky presvedčenie, že nežidovský partner nedokáže chápať a tolerovať pretrvávajúce zdravotné a psychické následky nedávnej tragédie. Oprávnenosť uvedeného predpokladu potvrdzuje aj „pohľad z druhej strany“. Ako sa ukázalo, v zmiešaných manželstvách často volili nežidovských partnerov, ktorí mali osobné skúsenosti z perzekúciami počas trvania režimu vojnového slovenského štátu. Niektorí ukrývali ohrozených židovských spoluobčanov (z ktorých sa neskôr neraz stali životnými partnermi), iní z politických dôvodov zažili väznenie či koncentračné tábory.[7]

Výskum

Z dosiaľ skromnej českej a slovenskej odbornej literatúry venovanej deťom holokaustu vyzdvihnem predovšetkým monografiu česko-kanadskej sociologičky Aleny Heitlingerovej.[8]

Spomenúť treba tiež niektoré práce P. Salnera.[9] Ďalším dôležitým zdrojom poznatkov sú memoáre osôb druhej generácie, ktoré sa začínajú objavovať na pultoch kníhkupectiev.[10] Primárnym zdrojom informácií je preto výskum založený na realizácii a analýze hĺbkových rozhovorov s príslušníkmi skúmanej generácie. Výskumy som realizoval v rámci projektov.[11] Respondentmi boli hlavne ľudia, ktorí sa síce narodili v rôznych oblastiach Slovenska, v súčasnosti však až na ojedinelé výnimky žijú v Bratislave alebo Košiciach, teda v mestách, kde aktívne pôsobia najväčšie židovské komunity.

Na úvod tejto časti pripomeniem, že tiež patrím do skúmanej vekovej kohorty a komunikoval som teda so svojimi rovesníkmi. Vyrastali sme približne v rovnakom období, máme podobné skúsenosti zo života v komunistickom režime, často aj spoločné zážitky s režimom, majoritným prostredím, antisemitizmom. Výsledkom je vzájomná dôvera, ktorá mi na jednej strane výskum uľahčuje, ale zároveň ma zväzuje a zaväzuje. Niekedy musím v priebehu rozhovorov bojovať s nutkaním opraviť konkrétne informácie, ktoré na základe vlastných vedomostí a skúseností považujem za vecne nesprávne.

Rozhovory, ktoré nahrávam na mobil, až na pár výnimiek prebiehali v neutrálnych priestoroch.[12] Partnerom vo výskume som vždy vopred vysvetlil zámery projektu a moju predstavu o priebehu nášho stretnutia. Upozorňoval som, že ma zaujíma predovšetkým (nie však výlučne) päť tematických okruhov: a) čo a odkiaľ vedia o osudoch rodiny v období holokaustu; b) ich detstvo a život v období socializmu; c) za akých okolností sa dozvedeli o svojom židovskom pôvode a čo pre nich táto skutočnosť znamená; d) osobné skúsenosti s antisemitizmom v slovenskej spoločnosti; e) fenomén emigrácie. Po úvodnom vysvetlení a pred začatím nahrávania som ich požiadal, aby si vyplnili a podpísali štandardizovaný formulár „Súhlas so spracovaním osobných údajov". Jeho dôležitou súčasťou je konkretizovanie formy ich identifikácie pri prípadnom uverejnení niektorých častí rozhovoru. Väčšina svoj súhlas s publikovaním podmieňuje anonymizáciou osobných údajov. Z tohto dôvodu pri citovaní uvádzam len pohlavie, rok narodenia respondenta a prípadne za lomkou aj poradové číslo rozhovoru.

Pri rozhovoroch používam mierne upravený model, ktorý sa osvedčil v spomenutom projekte zameranom na spomienky ľudí, ktorí prežili holokaust. V prvej časti od respondentov žiadam, aby formou monológu priblížili svoje životné osudy. Do ich rozprávania vstupujem len v nevyhnutných prípadoch. Po ukončení tejto časti rozširujem a upresňujem ich rozprávanie doplňujúcimi otázkami, zameranými na nejasné alebo neúplné časti. Nahrávky sa následne prepisujú do textovej podoby, ktorú využívam pri ďalšom spracovaní výskumu.

Holokaust a druhá generácia

S neúprosne sa blížiacim odchodom posledných preživších sa nástojčivo vynárajú úvahy (a obavy), ako bude vyzerať pripomínanie holokaustu v dohľadnej budúcnosti. Bremeno spomínania (alebo zodpovednosť za zabúdanie) sa nevyhnutne presúva na druhú generáciu.

Skôr než pristúpim k fenoménu šoa z jej pohľadu, pozastavím sa pri preživších, pretože hlavne (či len) oni boli zdrojom priamych informácií o nedávnom tragickom období.

V prvých rokoch po oslobodení si židovská komunita pripomínala holokaust verejne za účasti médií a príslušníkov majoritnej spoločnosti. Ilustrujú to napríklad dve poďakovania, ktoré Združenie rasovo prenasledovaných (SRP) adresovalo bratislavskému kantorovi Samuelovi Landererovi. V prvom prípade ide o reflexiu jeho vystúpenia na manifestácii, ktorá sa uskutočnila 16. marca 1946 v Bratislave. Pisateľ zdôraznil pozitívny názor majority: „Podľa dochádzajúcich nám správ z nežidovských kruhov robil Váš dokonale prednesený spev hlboký dojem na všetkých prítomných."[13] V druhom dopise trnavská odbočka SRP (Združenie rasovo prenasledovaných) ocenila Landererovo účinkovanie pri verejnom odhalení pamätníka obetí holokaustu pred trnavskou neologickou synagógou: „Váš pevecký výkon a precítený prednes obradu prispel v značnej miere k dôstojnosti a povznášajúcemu dojmu oslavy, čo dokázala aj reportáž v rozhlase."[14]

Nástup komunistickej moci vo februári 1948 prijala veľká časť komunity s nádejou na lepšiu budúcnosť. Najneskôr počas antisemitsky zameraného procesu „so sprisahaneckým centrom na čele s Rudolfom Slánskym" (20-27. novembra 1952) došlo k strate ilúzií.

Komunistický režim tabuizoval holokaust (a iné židovské témy), ktoré s výnimkou krátkeho obdobia v šesťdesiatych rokoch 20. storočia pre verejnosť prakticky prestali existovať. Až do roku 1990 pripomienky organizoval len Ústredný zväz ŽNO a jednotlivé Židovské náboženské obce. Okrem svojich členov pozývali (aj to nie vždy) iba predstaviteľov Zväzu protifašistických bojovníkov. Spomienka často mala formát bohoslužby v synagóge, čo bolo pre časť komunity (ale aj kompetentné úrady) len ťažko prijateľné. Termín konania sa spájal s dátumom 20. sivana (máj/jún podľa občianskeho kalendára). V tento deň si Židia na celom svete tradične pripomínajú pamiatku obetí pogromu počas povstania Bohdana Chmielnického v roku 1648.[15] Na Slovensku bol akceptovaný aj preto, že v tomto termíne prebiehali deportácie z vojnovej Slovenskej republiky, ale aj v roku 1944 z území južného Slovenska, ktoré po viedenskej arbitráži pripadli Maďarsku.

Najstarší príslušníci druhej generácie začínali povinnú školskú dochádzku práve v antisemitskej atmosfére procesu s R. Slánskym. Ich rodičia mali oprávnené obavy, aby pred spolužiakmi nezverejňovali svoj pôvod a najmä informácie, za ktoré hrozili perzekúcie zo strany režimu, preto nerozoberali pred menšími deťmi ani židovské témy. Holokaust sa stal „legitímnou" súčasťou medzigeneračnej rodinnej pamäti až neskôr.

Na základe subjektívneho nastavenia preživší volili niektorý z troch modelov komunikovania nedávnej minulosti:

a) o holokauste hovorili otvorene: *Moji rodičia o holokauste hovorili úplne bežne a úplne otvorene. Nemali s tým žiaden problém. Takže oni boli veľmi otvorení, na rozdiel od niektorých rodín, kde ľudia nechceli vôbec hovoriť o tom;*

Mamička dožila sa dlhšie, ale obidvaja v podstate žili tou traumou holokaustu fakticky celý život. A tým pádom aj mne neustále akože rozprávali, hlavne mama, svoje zážitky a ťažkosti, ktoré, ako musela prežívať;

b) v úsilí nejatriť vlastné rany a/alebo chrániť svojich rodinných príslušníkov pred traumami dali prednosť mlčaniu: *Pre mamu téma holokaustu bola vždy veľmi bolestivá a o tom sa u nás bežne nerozprávalo; Nedá sa povedať že by rodičia o tom nerozprávali, ale tie informácie boli také dosť sporadické;*

c) zdrojom medzigeneračnej komunikácie boli (nie vždy zámerne) formy neverbálnej komunikácie. Zdrojom informácií sa stalo napríklad vytetované číslo, následky prežitého strachu, hladu, zimy, nespavosť, nočné mory a iné zdravotné či psychické následky.[16] Týmto spôsobom si ich deti formovali vlastný vzťah k (ne)známej minulosti a následne potrebu vyrovnať sa s týmto poznaním: *Od smrti mojej mamičky ubehli dva roky. Nikdy mi nevyprávala o svojej minulosti a ja som sa jej nikdy na to nepýtal. Stačilo mi, že od malička každú noc som počúval jej kričanie a plač zo spánku. Ako malý chlapec som sa jej raz pýtal, čo sa jej sníva. Odpovedala, že sa jej snívajú zážitky z Osvienčimu. Nerozumel som tomu, no odvtedy som vedel, že to bolo hrozné. Už som sa jej na to nikdy viac v živote nepýtal;*[17]

Nič nesmelo vyjsť nazmar. To by bolo počúvania! ‚Keby som v lágri mala čo jesť...' /.../ Odvtedy trpela neodbytnou predstavou, strachom, že bude opäť hladovať. Jedlom bola posadnutá. Už z poloprázdnej chladničky bola nervózna, nakupovala, nosila, varila.[18]

Názory druhej generácie ovplyvnila okrem iného skutočnosť, že hoci holokaust osobne nezažili, mali k nemu v dôsledku (neraz mimovoľných) reakcií dospelých blízko. Na základe vlastných skúseností to sformulovala etnologička Táňa Langerová (1948). Podstatu svojho židovstva definovala nasledovne: „*Nie v mojom pôvode, nie v návštevách synagógy, nie vo vzťahu k Izraelu. Myslím si, že je to okolie, dejiny, antisemitizmus a holokaust. Mala som a mám posadnutosť holokaustom. Narodila som sa tak krátko po vojne, že som vždy bola konfrontovaná faktom, že patrím k vyvoleným ľuďom – v tom zmysle, že som sa narodila dosť neskoro, aby som bola ušetrená plynových komôr.*"

Pre mnohých príslušníkov druhej generácie holokaust nebol vzdialenou minulosťou, ale súčasťou ich každodenného života. Už v detskom veku sa museli vyrovnať so zdravotnými a psychickými problémami rodičov či iných blízkych vo svojom okolí: *Prežili moji rodičia za veľmi, veľmi ťažkých okolností, pretože nemohli vstať, nemohli zísť dole, celý deň museli byť v nejakej polohe, ktorá bola neprirodzená, jedlo mali, aké jedlo mali a stále trpeli a bola im zima. Mamička hovorila, že stále snívala o tom, že ako by bolo fajn, keby bomba spadla na ten dom, aby ich zabila a stále rozmýšľala o tom, ako sa dá skončiť ľudský život, pretože jak išli mesiace, tak jej zdravie bolo veľmi chabé, bola stále chorá. Samozrejme mali tak málo jedla, že boli slabí, až kým neprišiel január a v januári bol oslobodený Kežmarok. /.../*

Po ukončení vojny, moja mamička bola veľmi chorá. Vážila niečo vyše, možno okolo tridsaťpäť kíl. Hovorila, že veľmi málo. Niečo nad tridsať kíl, neviem presne, si už nepamätám. Eeee bola slepá, pretože mala takú psychickú traumu a také problémy, že oslepla. Nemala zuby, lebo žiaľbohu nemala stravu dobrú a keď prišlo oslobodenie a moji rodičia sa vrátili do toho domu, kde predtým bývali, nič tam nenašli. /.../
Mojej mamičke síce sa vrátil zrak po nejakom čase tým, že odišiel ten stres, strach, lebo strach je to najhoršie, čo človek môže zažiť. Strach o seba, o deti, tak mamičke sa časom vrátil zrak a sa dostala do takého stavu primeraného, že mohla jestvovať, fungovať, ale musím povedať, že ona celý život bola ťažko depresívna. A to vyvolalo v nás, u deťoch, hlavne mne, a oteckovi, to vyvolalo zvláštnu reakciu, ktoré pozná asi každé židovské dieťa, že sa začne starať o rodiča.
Môj brat sa narodil v roku tisíc deväťsto štyridsať šesť. Bol prvé židovské decko, ktoré sa narodilo po vojne. Narodil sa v tretieho januára. A keď mamička otehotnela, tak kežmarský doktor, takzvaný rodinný doktor, rodinný doktor povedal, že by nebolo dobré, keby mala dieťa, lebo toto dieťa nemôže byť celkom normálne po, po tých útrapách, ktoré prežili títo rodičia, tie stravy a žiadne vitamíny, a žiadne jedlo. No ale viete, po vojne tí rodičia, nemohli mať deti cez vojnu, po tej vojne tí rodičia už tiež mali vek, ktorý bol povedzme o tri, štyri, päť, šesť rokov starší, ako keby nebola vojna.

Zdrojom neverbálnej informácie mohli byť aj náhodou nájdené staré fotografie, pri ktorých sa ukázalo, že zobrazujú zavraždených súrodencov či iných príbuzných, o ktorých existencii dovtedy nevedeli. V inom prípade sa zdrojom informácie stal matkin denník, v ktorom sa na jednom mieste pokúsila vyrovnať s faktom deportácie svojej sestry, jej manžela a dvoch detí. Ďalší dôležitý faktor, ktorý výrazne obmedzil možnosti druhej generácie spoznať minulosť rodiny a komunity, predstavuje absencia generácie starých rodičov.[19] Túto skutočnosť (a jej následky pre (ne)znalosť reálií židovskej viery, kultúry, spôsobu života) spomenuli viacerí respondenti. Vo svojich memoároch Eva Umlauf opísala pocity židovských detí, keď spolužiaci cestovali na prázdniny k starým rodičom, „pretože sme nemali príbuzných a už vôbec nie staré mamy, ku ktorým by sme mohli cestovať“ [20] Z medzigeneračnej komunikácie vypadol dôležitý prvok, čo viedlo k prerušeniu kontinuity odovzdávania tradícií a spôsobu života.

Antisemitizmus a druhá generácia

Fenomén antisemitizmu možno charakterizovať rôzne, ja sa v tomto prípade obmedzím na oficiálnu definíciu IHRA, ktorú 27. novembra 2018 schválila Slovenská národná rada: „Antisemitizmus je také vnímanie Židov, ktoré sa môže prejaviť ako nenávisť k Židom. Rétorické a fyzické prejavy antisemitizmu sú namierené proti židovským alebo nežidovským jednotlivcom a/alebo ich majetku, proti inštitúciám židovskej komunity a náboženským ustanovizniam. Terčom takýchto prejavov môže byť tiež Štát Izrael, chápaný ako židovské spoločenstvo. Avšak kritiku Izraela podobnú tej, aká býva vznesená proti

akejkoľvek inej krajine, nemožno považovať za antisemitskú. Antisemitizmus často obviňuje Židov z konšpirácie poškodzujúcej ľudstvo a často sa používa na obviňovanie Židov z ‚toho, prečo veci nefungujú'. Je vyjadrený v hovorenom a písanom prejave, vizuálnych formách a konaní a používa škodlivé stereotypy a negatívne charakterové črty. "[21]

Antisemitizmus spája s holokaustom otvorené nepriateľstvo voči Židom. Napriek uvedenému spoločnému znaku z pohľadu druhej generácie vidno zásadný rozdiel. Kým s holokaustom sa oboznamovala sprostredkovane, cez reflexie preživších alebo rôzne odborné, memoárové alebo umelecké diela, antisemitizmus predstavuje fenomén, ktorý poznávali na základe vlastných skúseností. Doterajšie poznatky naznačujú, že na Slovensku sa jednorazovo alebo opakovane stretol s rôznymi formami antisemitizmu prakticky každý Žid. (Neznamená to ale, že s otvorenými prejavmi nepriateľstva zo strany majority sú konfrontovaní permanentne). Vedomie existencie antisemitizmu sa preto stalo všeobecnou súčasťou genetickej výbavy a zároveň motivačným faktorom. V mnohých židovských rodinách deťom od malička vštepovali, že v konkurenčnom boji sú pre svoj pôvod znevýhodnení a uspieť môžu len vtedy, keď dosiahnu lepšie výkony a výsledky než príslušníci majority. Výsledkom početnosti a rôznorodosti antisemitských prejavov je skutočnosť, že takéto zážitky (a ich reflexia) majú individuálny, teda jedinečný charakter; Dokumentujú to aj úryvky z rozhovorov. Na ich základe som sa pokúsil charakterizovať niekoľko prejavov antisemitizmu. Ktoré sú na Slovensku bežne rozšírené:

a) „verbálny", frekventovaný aj v detskom prostredí:

Samozrejme, že okolie mi to dalo pocítiť. Že som Žid, to som vedel, aj keby mi to doma neboli povedali. /.../ Proste vykrikovali, že ty Žid, proste niečo v takom zmysle, že skôr ako takú urážku (Muž 1947);

Jedného spolužiaka som dostal v piatej triede alebo šiestej, ktorý prepadol k nám. Ten mohol byť o dva roky starší ako my. Bol asi o tri hlavy väčší ako ja a ten ma nenávidel. A toho som sa strašne bál, ten ma naháňal. Už sa nepamätám, či to bolo preto, že mi nadával do Židov alebo preto, že som mu liezol na nervy. Aj to je možné. A raz som mal takú veľkú naháňačku, kde chalani z triedy ma naháňali. A to bola vyslovene antisemitská záležitosť. Pozoruhodné na tom je, že vyvolal to jeden chlapec, ktorý bol Žid a bol z tých, čo nevedeli o tom. (Muž 1948);

Čo moja matka veľmi forsírovala, bolo, aby sme nevedeli nič o židovstve, ani o svojom pôvode. No ešte to vydržalo, kým som chodila do jaslí a do škôlky, ale hneď v „prvej A" mi jedna spolužiačka vykričala, že som smradľavá Židovka. A ja som prišla domov a som povedala, že neviem o tom, že som smradľavá a už vôbec neviem, čo to je Židovka. Tak moja mama, i keď chcela zo mňa vychovať takú správnu Čechoslovákču bez nejakých predstáv o mojom pôvode a náboženstve, tak jej to nedovolilo moje okolie. Teda musela mi povedať niečo o židovskej otázke a o tom, aký pôvod máme. Ale toto bolo len na základnej škole. Už neskôr som sa s takýmto otvoreným nadávaním nestretla.(Žena 1948);

b) účelový

Otvorené (často verejné) antisemitské obvinenia profesijných alebo politických súperov s cieľom získať si tak verejnosť na svoju stranu.

> *Po vysokej škole som chcela nastúpiť do advokátskej poradne ako čakateľ. Vtedy boli advokátske poradne koncipované tak, že boli krajské združenia. A ja som si tam podala žiadosť a ten predseda mi otvorene, z oči do očí povedal, že ‚v mojom krajskom združení budú Židia len cez moju mŕtvolu'* (Žena 1948);
> *V istom štádiu veľmi často proste si v jednej sionistickej skupine s ľuďmi, ktorí Židia proste nie sú, akože napríklad s Martinom Bútorom a tak. Si nepomôžeš, lebo to, či je niekto Žid alebo nie je, nerozhodne halacha, ale antisemiti* (Muž 1949);

Židovská komunita intenzívne vníma politicky motivovaný antisemitizmus, ktorý sa občas objavuje v médiách. Jeho existencia je motivovaná predstavou, že nemalá časť príslušníkov majority pristupuje k Židom odmietavo. Existenciu latentného antisemitizmu a využívanie týchto predsudkov v politickom boji ilustruje napríklad upravená fotografia, ktorá sa pred prezidentskými voľbami v roku 2019 šírila na sociálnych sieťach. Zuzane Čaputovej na nej zväčšili nos ako tiché, no ľahko pochopiteľné „varovanie", že je vraj Židovka...

c) Bez osobných antisemitských skúseností:

V rámci uskutočnených rozhovorov sa ojedinele objavili tvrdenia, že dotyční sa nestretli s prejavmi antisemitizmu: *Počas môjho detstva sa nepamätám, že by som sa stretol s nejakými zásadnými prejavmi antisemitizmu; Žiadne otvorené známky antisemitizmu som nezažil alebo necítil. Je pravda, že mnoho razy človek... čo ja viem, pod čiarou tušil, že tí ľudia sa niektorí chovajú možno inak, ale nikdy to nebolo nejak otvorené.*

Výsledkom sú zdanlivé paradoxy: človek, ktorý tvrdil, že osobne sa nestretol s antisemitizmom, zároveň označil slovenskú spoločnosť ako antisemitskú. Korene tohto protirečenia boli práve v kontraste osobných skúseností s niektorými verejnými prejavmi na politickej scéne alebo v médiách.

Záver

Donedávna som holokaust (v rodine aj v židovskej komunite) vnímal hlavne prizmou prvej generácie príslušníkov židovskej komunity. Môj obraz doby, jej priebehu a následkov, formovali preživší, teda ľudia, ktorí ju zažili a prežili.

V súčasnosti sa stále intenzívnejšie zameriavam na časť ich potomkov, najstaršiu vekovú kohortu detí holokaustu. Ide o ročníky 1945 – 1955, teda o ľudí, ktorí *sa narodili dosť neskoro, aby boli ušetrení plynových komôr,* ale zároveň (nielen z hľadiska času) mali k nemu blízko. Poznanie názorov a postojov detí holokaustu považujem preto za kľúčové pre hlbšie pochopenie postholokaustovej minulosti a jej následkov pre ďalšie generácie, ale aj pre úvahy o budúcnosti židovskej komunity (nielen na Slovensku).

Spoločným znakom oboch sledovaných fenoménov v súčasnosti je vedomie ich aktívnej existencie a pretrvávajúcich negatívnych dopadov na židovskú komunitu a jej členov. Objavujú sa pokusy relativizovať holokaust, rehabilitovať vedúcich predstaviteľov vojnového slovenského štátu. S antisemitizmom sa stretávame v medziľudských vzťahoch, tvorí súčasť konšpiračných teórií, zneužíva sa na politickej scéne. Reakcie časti svetovej (aj slovenskej) verejnosti po 7. októbri 2023 predstavujú verejné schvaľovanie násilia proti Židom. Spoločne tieto prejavy ilustrujú, že permanentný pocit ohrozenia nie je prejavom paranoje, ale legitímnym zhodnotením súčasnej situácie. Je smutnou realitou, že v židovských komunitách sa šíria varovania členom, aby nenosili na verejnosti kipu, Dávidovu hviezdu alebo iné znaky ich náboženskej a/alebo etnickej príslušnosti. Uvedené skutočnosti sú zároveň potvrdením, že výskum holokaustu a antisemitizmu nie je mrhaním času či finančných prostriedkov, ale dôležitou súčasťou riešenia aktuálnych problémov židovskej (ale aj majoritnej) spoločnosti...

POZNÁMKY

1 Štúdia vznikla v rámci výskumu, ktorý je súčasťou projektu APVV-22-0083 Súčasné obrazy socializmu v Čechách a na Slovensku – rodinná pamäť.

2 Moderné, najmä psychologické výskumy naznačujú, že následky utrpenia preživších ovplyvňujú nielen zdravotný a psychický stav ich priamych potomkov, ale tiež ďalších generácií židovskej komunity.

3 Ide o medzinárodný projekt, zameraný na spomienky preživších z rôznych krajín celého sveta. Ich svedectvá sa dokumentujú formou videonahrávky a všetky svedectvá spravuje Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, ktorý je súčasťou Yale University. Iniciátorom a garantom projektu bol profesor George Hartman. Na Slovensku sa uskutočnil v rokoch 1995 – 1997. Výsledkom je 148 svedectiev, ktoré sú uložené aj v Nadácii Milana Šimečku. V prepísanej podobe ide o viac než 5000 normostrán textu, pričom svedkovia hovorili nielen o svojich zážitkoch počas holokaustu, ale aj o živote v detstve a po oslobodení. Podrobnejšie o priebehu a výsledkoch tohto projektu pozri BÚTORA. *Druhý dych*. Bratislava 2010, s. 394-425; VRZGULOVÁ. *Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív.* Bratislava 2016.

4 Okrem toho som urobil niekoľko rozhovorov s príslušníkmi 2. generácie, narodenými po roku 1955 a postupne rozbieham výskum ďalšej generácie, teda „vnukov holokaustu".

5 SALNER. *Prežili holokaust.* Bratislava 1997, s. 42.

6 Žena, 1924. Projekt Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust.

7 SALNER. *Prežili holokaust.* Bratislava 1997, s. 42.

8 HEITLINGEROVÁ. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha 2007.

9 SALNER. *Budúci rok v Bratislave*. Bratislava 2007; SALNER. *Minulý rok v Jeruzaleme.* Bratislava 2010; SALNER. Emigration, Home, Identity: An Ethnological Examination of the Identity of Jewish Emigrants from Czechoslovakia. In Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 41 : Iss. 2, Article 5., s. 51-68 /*27 s. rkp.*/ https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss2/5

10 Spomeniem predovšetkým štyri z nich: CODDINGTON. *Židovka.* Bratislava 2010; FRIED-PREISSOVÁ. *Na vlnách BBC. Vzpomínky exilové redaktorky.* Praha 2013; GROZNEROVÁ. *Symetrie života.* Praha 2009; SCHWEBEL. *Nevracaj sa.* Bratislava 2019. Nepovažujem za náhodu, že vo všetkých troch prípadoch ide o ženy žijúce v zahraničí.

11 Výskum som realizoval v rámci projektov VEGA 2/0047/21 Človek v nedemokratických režimoch. Roky 1938 – 1989 v pamäti slovenskej majority a židovskej komunity. Etnologický pohľad a APVV 2/0047/21 Súčasné obrazy socializmu v Čechách a na Slovensku – rodinná pamäť.

12 Bratislavské rozhovory sa realizujú prevažne v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i alebo v kanceláriách Židovskej náboženskej obce (ŽNO). Podobne v Košiciach som využíval priestory, ktoré mi láskavo poskytla tamojšia ŽNO. 12 rozhovorov prebehlo v Rajeckých Tepliciach počas stretnutí skupiny židovských emigrantov zo Slovenska, ďalšie som absolvoval so židmi, ktorí odišli zo Slovenska a žijú dnes v Prahe.

13 List zo dňa 20. marca 1946. Archív Ústredného zväzu ŽNO, č. 3213/1946. Podrobnejšie SALNER. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou.* Bratislava 1997, kapitola Desaťročia tráum a nádejí (1945 – 2000).

14 List zaslalo SRP 14. novembra 1947. Archív Ústredného zväzu ŽNO, č. 97/1947.

15 SALNER. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou.* Bratislava 1997, s. 193.

16 Podrobnejšie o prenose pamäti holokaustu SALNER. Spomíname. Ale kto, ako a dokedy? In SALNER, ed. *Holokaust okolo nás. Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania.* Bratislava 2020, s. 98-174.

17 O tejto skúsenosti informoval na webovej stránke internetovej skupiny Svetlo jeden z jej členov (1951). (Archív autora, 20. 1. 2009). V rozhovore uviedol, že matka zhrnula svoje zážitky aj písomne, čo čítal až po jej smrti.

18 CODDINGTON. *Židovka.* Bratislava 2010, s. 21-22.

19 Starší ľudia mali obmedzené možnosti prežiť holokaust. Dôkazom je skutočnosť, že vekový priemer preživších bol nižší než pred holokaustom. JELÍNEK. Zachráň sa, kto môžeš. Židia na Slovensku v rokoch 1944 – 1950. In *Acta Judaica Slovaca*, 1998, č. 4, s.101.

20 Nielen táto autorka poznala skúsenosť židovských detí, keď ich spolužiaci cestovali cez prázdniny k „dedkom a babkám" na vidieku, „pretože sme nemali príbuzných a už vôbec nie staré mamy, ku ktorým by sme mohli cestovať" (UMLAUF a OSWALT. *Die Nummer auf deinem Unterarm ist blau wie deine Augen. Erinnerungen*. Hamburg 2016, s. 112.

21 EFA 2018 – European forum on antisemitismus, https://european-forum-on-antisemitism.org/definition-of-antisemitism/slovencina-slovak-0.

LITERATÚRA

BÚTORA, Martin. Druhý dych. Bratislava: Kalligram, 2010.

CODDINGTON, Andrea. Židovka. Bratislava: Ikar, 2010.

FRIED-PREISSOVÁ, Zuzana. Na vlnách BBC. Vzpomínky exilové redaktorky. Praha: Prostor, 2013.

GROZNEROVÁ, Viera. Symetrie života. Praha: Mladá fronta, 2009.

HEITLINGEROVÁ, Alena. Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945. Praha: G+G, 2007.

JELÍNEK, Andrej Ješajahu. Zachráň sa, kto môžeš. Židia na Slovensku v rokoch 1944 – 1950. In Acta Judaica Slovaca, 1998, č. 4, s. 91-120.

SALNER, Peter. Budúci rok v Bratislave. Bratislava: Marenčin PT, 2007.

SALNER, Peter. Minulý rok v Jeruzaleme. Bratislava: Marenčin PT, 2010.

SALNER, Peter. Prežili holokaust. Bratislava: Veda, 1997.

SALNER, Peter. Spomíname. Ale kto, ako a dokedy? In SALNER, Peter, ed. Holokaust okolo nás. Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania. Bratislava: Marenčin PT, 2020, s. 98-174.

SALNER, Peter. Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: Veda, 1997.

SCHWEBEL, Eva. Nevracaj sa. Bratislava: Marenčin PT, 2019.

UMLAUF, Eva a OSWALT, Stefanie. Die Nummer auf deinem Unterarm ist blau wie deine Augen. Erinnerungen. Hamburg: Hoffmann und Campe, 2016.

VRZGULOVÁ, Monika. Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív. Bratislava: Veda, 2016.

ARCHÍV

Archív autora.

Archív Ústredného zväzu ŽNO, č. 3213/1946.

Archív Ústredného zväzu ŽNO, č. 97/1947.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

EFA 2018 – European forum on antisemitismus, https://european-forum-on-antisemitism.org/definition-of-antisemitism/slovencina-slovak-0.

SALNER, Peter. Emigration, Home, Identity: An Ethnological Examination of the Identity of Jewish Emigrants from Czechoslovakia. In Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021, Vol. 41, Iss. 2, Article 5 Dostupné na https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss2/5

4

Poznámky k ponovembrovej reflexii dejín holokaustu v slovenskej historiografii

Ivan Kamenec

V o svojom príspevku nemám ambíciu podať úplný bibliografický ani hodnotiaci prehľad odborných či iných prác o holokauste na Slovensku. Ten by nikdy nebol kompletný, čo vyplýva z veľkého nárastu počtu týchto prác. To je jedna stránka veci. Tá druhá je, že sám už nestačím všetky publikované práce sledovať. Chcem sa však pokúsiť, uvedomujúc si riziko omylu a zjednodušenia, naznačiť niektoré problémy, stav, trendy a smerovania vedeckého výskumu v tejto stále citlivej téme. Zároveň chcem upozorniť, ako sa prijímajú alebo odmietajú jeho výsledky. V historiografii nastal za ostatných 33 (36?) rokov kvalitatívny i kvantitatívny nárast výskumu tejto problematiky. Pozitívom je, že bádanie sa rozširuje aj na otázky reakcie väčšinovej spoločnosti na proces holokaustu. Vychádzam z predpokladu, ktorý asi väčšina bádateľov akceptuje, že tragédia holokaustu nebola iba tragédiou obetí, ale bola aj tragédiou väčšinovej spoločnosti, hoci tá si to málokedy uvedomovala a uvedomuje. Samozrejme roviny tragédie boli iné. Zatiaľ čo na židovskej strane tragédia spočívala najprv v prehlbujúcej sa sociálnej, resp. spoločenskej izolácii a vyvrcholila vo fyzickej likvidácii, na strane väčšinovej spoločnosti tragédia mala a má doteraz svojím spôsobom dlhodobo nepoznaný alebo umelo zatajovaný morálny rozmer. Pri výskume reakcií väčšinovej spoločnosti na holokaust nestačí už len historiografia, ale vstupujú do neho aj ďalšie spoločenskovedné odbory, najmä etnológia, literárna história, politológia, sociológia, antropológia, ale aj psychológia. Dakedy dejepisectvo tu nemusí mať najdôležitejšiu úlohu, no vždy má nenahraditeľnú funkciu.

Problémom spolupráce medzi jednotlivými vednými disciplínami je poznanie, že ako bádatelia dejín holokaustu sa málo navzájom čítame, nedostatočne poznáme výsledky našich výskumov. My historici málo poznáme výsledky výskumu iných spoločenskovedných disciplín a naši kolegovia, ako sa mi niekedy zdá, málo poznajú naše výsledky. Najďalej v tomto smere asi pokročila etnológia, ktorá začala alebo pokračovala vo výskume tzv.

malých dejín. Tie sa postupne a stále viac stávajú aj objektom výskumu historiografie. Pokiaľ ide o výsledky, nechcem ich tu menovať, lebo aj tak by to nebolo kompletné. Upozorním aspoň na tri osoby z oblasti etnológie, ktoré výrazne posunuli naše poznanie v tomto smere: P. Salner, M. Vrzgulová, Z. Panczová.

Výskum malých dejín holokaustu prebrali aj niektoré mimoakademické inštitúcie: Nadácia Milana Šimečku, ktorá v gescii univerzity Yale v USA robila rozhovory s preživšími, a následne to bola nadácia Stevena Spielberga (USC Shoah Foundation – pozn. editora), ktorá pokračovala v týchto rozhovoroch a urobila ich omnoho viac ako Šimečkova nadácia. Čiastočne v tejto oblasti pôsobí aj organizácia Post Bellum. Všetky tieto tri inštitúcie posunuli naše vedomie a hlavne poznanie o situácii vo výskume holokaustu. Tu však narážame na jeden problém: Materiály, ktoré sa zrodili z rozhovorov by mali slúžiť a aj slúžia ako študijné pramene pre potenciálnych záujemcov. Zatiaľ čo moderátormi rozhovorov pri Nadácii Milana Šimečku boli odborníci, moderátormi pri Spielbergovej nadácii, kde bolo omnoho viac respondentov, už neboli len odborníci, ale aj ľudia, zväčša vysokoškolskí študenti, ktorí síce mali dobrú vôľu, ale často u nich chýbali dostatočné vedomosti o základných faktoch z dejín holokaustu na Slovensku. To sa potom neraz prejavilo v nižšej dôveryhodnosti výsledkov niektorých rozhovorov. Problém spočíval aj vo fakte, že podľa inštrukcií z Los Angeles, kde Spielbergova nadácia sídli, moderátori nesmeli okrem otázok vstupovať do odpovedí preživších osôb a opravovať ich. Pokiaľ ide o túto inštrukciu, tak sa neraz stávalo, že pre zlyhávajúcu pamäť, resp. fabuláciu zo strany respondenta, do jeho odpovedí sa dostávali mylné údaje. Nie z pohľadu konkrétneho svedka, ale z hľadiska celkového zaradenia jeho svedectva do historického kontextu a už dosiahnutého poznania problematiky vo vedeckom výskume. Pokiaľ sa moderátor taktne pokúsil vstúpiť do rozhovoru a opraviť svedka, tak dostal od Spielbergovej nadácie napomenutie. Tým vôbec nechcem spochybniť prínos uvedených aktivít. Keď sa však mylné výpovede ako študijný prameň dostanú do rúk bádateľa a ten nevie urobiť ich vnútornú kritiku, tak môže byť nimi dezinformovaný. Pravdaže, týka sa to najmä zahraničných historikov alebo iných záujemcov o problematiku holokaustu na Slovensku. Na druhej strane pozitívom rozhovorov iniciovaných Spielbergovou nadáciou je fakt, že svoj záber rozšírili aj na svedkov z väčšinovej spoločnosti.

Popri historiografii a etnológii sa asi najviditeľnejšie venuje problematike holokaustu literárna história. Dnes má už k dispozícii bohatý študijný materiál z odborných historických výskumov. Treba konštatovať, že až do začiatku deväťdesiatych rokov krásna literatúra (romány, poviedky, dramatické diela i poézia) čiastočne, ale vcelku prínosne suplovala absenciu odborného historického výskumu. V Čechách to boli diela A. Lustiga, O. Pavla, J. Očenáška, H. Belohradskej a mnohých ďalších autorov. Na Slovensku tvorba R. Jašíka, P. Karvaša, L. Laholu, V. Šikulu, J. Johanidesa, K. Jarunkovej, A. Baláža, D. Fulmekovej a iných prozaikov. V oblasti poézie to boli verše M. Kováča, V. Mihálika a ešte z vojnového obdobia J. Jesenského.

Pokiaľ chceme identifikovať alebo aspoň naznačiť súčasný stav výskumu o holokauste musíme náš pohľad trochu rozšíriť a prinajmenšom hovoriť o úrovni, pozitívach, negatívach a problémoch slovenskej alebo zahraničnej historiografie venujúcej sa nie iba holokaustu, ale i dejinám vojnovej Slovenskej republiky. Uvedené obdobie púta na seba nielen trvalú pozornosť bádateľov, ale je stabilnou, večne zelenou témou aj v politickom a v celospoločenskom diskurze. Ak pred rokom 1989 sa historiografia sústreďovala z hľadiska výskumu tohto obdobia najmä na protifašistickú rezistenciu, po zásadných politických zmenách od deväťdesiatych rokov 20. storočia dôkladnejšie skúma aj režim štátu, jeho vnútorný vývin, zahraničnú politiku, činy a osudy jeho čelných predstaviteľov atď. Preto dnes, keď historik píše o tomto období bez ohľadu na to, či sa zaoberá hospodárskymi, kultúrnymi alebo sociálnymi dejinami, nemôže obísť problematiku holokaustu. Téma holokaustu sa nenachádza iba v špeciálne zameraných monografiách, štúdiách a článkoch, ale je aj vo všeobecnej syntetizujúcej literatúre, či už regionálneho, alebo celoštátneho charakteru.

Po roku 1989 nečakane vypadli zo skríň povestní kostlivci, ktorí doteraz hrkocú svojimi kosťami, znepokojujúc vedomie a svedomie spoločnosti. Týka sa to hlbšieho a kvalifikovanejšieho skúmania ľudáckeho režimu, jeho vnútornej i zahraničnej politiky, ale aj jednotlivých spoločenských elít a osobností. Pri poznávaní a hodnotení výsledkov doterajšej, stále narastajúcej odbornej historickej literatúry možno konštatovať, že dnes už poznáme základné fakty a súvislosti z dejín holokaustu na Slovensku i jeho hlavných aktérov na slovenskej aj židovskej strane. To však neznamená, že výskum dejín holokaustu nemá pokračovať. Naopak, treba ho ďalej rozširovať a čo je veľmi dôležité, kriticky prekonávať, kritizovať i tvorivo problematizovať. Nesmieme ostať v pozícii „všetko už bolo povedané, nezaoberajme sa toľko touto nepríjemnou otázkou". Poznávanie holokaustu totiž nie je iba vecou odborného výskumu, ale je a ešte dlho ostane aj morálnym celospoločenským problémom. Ten sa netýka iba dejín šoa, ale aj štúdia dejín dvoch totalitných systémov na Slovensku v 20. storočí a vlastne aj v našej súčasnosti, ako asi nikdy doteraz.

Veľmi dôležitou otázkou, pokiaľ hovoríme o výskume holokaustu, je vydávanie pramenných edícii. Po prvýkrát to vo svojom výskume sporadicky naznačil V. Prečan už v roku 1970 v druhom zväzku edície Slovenské národné povstanie, Nemci a Slovensko. Následne táto aktivita v dôsledku existujúcej politickej situácie zaspala na dvadsať rokov. Po spoločenských zmenách akousi prvou lastovičkou bolo vydanie edície Vatikán a Slovenská republika 1939 – 1945 (zostavovatelia I. Kamenec, V. Prečan, S. Škorvánek). Edícia, ktorá vyšla v roku 1992 sa netýka iba problematiky holokaustu, ale všetkých stránok diplomatických vzťahov medzi Vatikánom a vojnovou Slovenskou republikou. Židovská problematika v týchto vzťahoch hrala dôležitú úlohu. Vzápätí sa výskum tematiky holokaustu stáva vyhľadávanou témou, čo je nesporné pozitívum. Na druhej strane v akejsi rastúcej vlne záujmu o túto problematiku, vznikajú po odbornej stránke menej kvalitné práce. Ich autormi sú nielen nadšenci, ale aj historici, ktorí sa na tejto téme doslova priživujú. Klasickým príkladom sú tu napríklad texty P. Mešťana a päťzväzková edícia

dokumentov L. Hubenáka pod názvom Riešenie židovskej otázky na Slovensku. Edícia bola vydaná bez dodržania a rešpektovania zásad štandardného odborného vydávania dokumentov, bez chronológie, kritických poznámok, a čo je najhoršie, autor v nej prejavil zarážajúce neznalosti v poznaní problematiky.

Následne sa situácia výrazne zlepšila. V rámci Dokumentačného strediska holokaustu v Bratislave vyšlo osem zväzkov dokumentov s názvom Holokaust na Slovensku, pod gesciou E. Nižňanského. Na nej sa podieľali aj ďalší autori: K. Hradská, I. Baka a I. Kamenec. Okrem toho E. Nižňanský vydal s K. Psicovou pramennú edíciu Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938 – 1945. Čiastočný charakter prameňov majú aj publikácie Prežili holokaust (autor P. Salmer) a Videli sme holokaust (širší autorský kolektív). K pramenným edíciám dokumentov o holokauste možno pripočítať aj bohatú memoárovú literatúru od preživších židovských obetí. Spomedzi veľkého a stále sa rozširujúceho počtu publikovaných memoárov možno spomenúť aspoň knihy od A. Wetzlera, M. Schwalbovej, J. Škodovej, R. Vrbu, J. Špitzera, H. Hraboveckej, J. Szántoa a ďalších.

Niekoľko poznámok o nových, resp. staronových témach, pohľadoch a trendoch výskumu holokaustu: Ich autori a autorky sa venujú aktivitám viac alebo menej známych osobností, ktoré ovplyvnili riešenie židovskej otázky na Slovensku. Vznikli práce o J. Tisovi, V. Tukovi, D. Wislicenym, G. Fleischmannovej, A. Wetzlerovi, R. Vrbovi, A. Rosinovi, Cz. Mordowiczovi, D. Lenárdovi, A. Morávkovi, P. P. Gojdičovi, I. Karvašovi a ďalších postavách z domáceho verejného života. Spomedzi autorov a autoriek spomeniem aspoň K. Meškovú Hradskú, J. Hlavinku, E. Nižňanského, S. Mičeva, P. Borzu, M. Schvarca, I. Kamenca. Je to však veľmi nekompletný zoznam.

Dôležité je, že o holokauste sa začalo písať aj v regionálnej historiografii venovanej jednotlivým mestám a obciam, hoci ich vymenovanie nebude opäť kompletné. Existujú už práce o židovských komunitách v čase holokaustu v Bratislave, Piešťanoch, Žiline, Prešove, Topoľčanoch, Nitre, Pezinku, Trnave, Zlatých Moravciach, Zvolene, Medzilaborciach, Prešove, Bardejove, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici atď. Autori venovali v tomto smere pozornosť aj slovenským mestám a obciam, ktoré sa v rokoch 1938 – 1945 nachádzali na územiach okupovaných horthyovským Maďarskom: Vráble, Košice, Nové Zámky, Komárno, Šaľa, Dunajská Streda. Syntetizujúci pohľad na spomínanú problematiku sa pokúsil podať T. Lang.

Vo všeobecných dejinách vojnového slovenského štátu sa objavujú nové alebo staronové témy, ako napríklad proces arizácie. Neskúma sa už iba arizácia podnikového majetku, ale aj jej priebeh vo finančnom priestore (Ľ. Hallon), v poľnohospodárstve (M. Fiamová). Na svoje spracovanie ešte čaká málo známy problém dražieb židovských hnuteľností. Táto téma prekvapujúco doteraz zostala mimo pozornosti historikov, hoci má nielen dôležitý hospodársky a sociálny, ale aj morálny rozmer. Do dražieb totiž ľudácky režim vtiahol, a tým aj kompromitoval, resp. urobil súčasťou svojho zločinu veľmi široký okruh obyvateľov. Išlo tu o takzvanú sociálnu korupciu a kompromitáciu osôb zainteresovaných na dražbách. To

je, podľa môjho názoru, veľmi dôležitá oblasť, ku ktorej sa bude musieť historiografia v budúcnosti vracať najmä z hľadiska poznania tragédie väčšinovej spoločnosti.

Vznikli aj práce o právnej stránke riešenia židovskej otázky, najmä z pera K. Zavackej. Ústav pamäti národa vydal komparatívnu prácu o tom, ako sa riešili právne otázky holokaustu nielen na Slovensku, ale aj v iných krajinách pod kontrolou tretej ríše. Treba spomenúť aj kolektívnu monografiu vojenských historikov pod vedením I. Baku. Ide o prácu, ktorá sa zaoberá problematikou holokaustu v slovenskej armáde počas druhej svetovej vojny. Jej text čiastočne koriguje naše predstavy, že armáda bola bezpečným útočiskom pre židovských vojakov a dôstojníkov. Aj v nej však prebiehala diskriminácia a prenasledovanie Židov. Na druhej strane treba konštatovať, že ministerstvo národnej obrany nedovolilo deportovať Židov, ktorí v roku 1942 vykonávali vojenskú prezenčnú službu v armádnych pracovných útvaroch.

Naznačil som už, že v rámci výskumu dejín holokaustu sa stále viac objavuje aj problematika malých dejín. Týka sa okrem iného písania prosieb a žiadostí adresovaných prezidentskej kancelárii, predsedníctvu vlády, jednotlivým ministerstvám, resp. ďalším centrálnym i regionálnym úradom, inštitúciám i cirkvám. Písali ich Židia, ktorí žiadali výnimky spod antisemitských vládnych i regionálnych nariadení, zachraňujúci svoj súkromný majetok, zamestnanie a nakoniec snažiaci sa vyhnúť deportáciám. Holokaustu sa týkali aj listy od Nežidov, ktorí sa domáhali arizačných dekrétov. Existovali však na jednej strane aj udavačské a ohováračské listy, a na druhej strane písomné žiadosti prihovárajúce sa za prenasledovaných židovských spoluobčanov. V tejto súvislosti treba predovšetkým spomenúť priekopnícku monografiu M. Vadkerty Slovútny pán prezident. Podrobnejší rozbor listov objasňuje na jednej strane osobné tragédie židovských pisateľov a na druhej strane myslenie a konanie príslušníkov väčšinovej spoločnosti v celom prierezе jej sociálnej štruktúry. Vznikli i zborníky, monografie, štúdie a články venujúce sa rôznym formám rezistencie voči antisemitským krokom vlády. Autori si v nich všímajú jednak prejavy odporu vnútri židovskej komunity, jednak v rámci celkového protifašistického zápasu na Slovenku (J. Špitzer, L. Lipscher, A. Bachnár, Z. Zudová-Lešková a iní).

Veľmi citlivou témou výskumu holokaustu je problematika vzťahu kresťanských cirkví k riešeniu židovskej otázky. Každý bádateľ tu naráža na isté predsudky na strane väčšinovej spoločnosti, ktorá neraz v kritickej analýze konkrétnych a individuálnych postojov politizujúcich kňazov vidí nespravodlivý útok voči celej cirkvi. K tejto téme vznikali a stále vznikajú práce, ktoré sú otvorenou, nekritickou obhajobou kresťanských cirkví – hlavne rímskokatolíckej a jej mnohých do aktívnej politiky zapojených reprezentantov v priebehu holokaustu na Slovensku. Okrem viacerých monografií, zborníkov štúdií a článkov výrazom spomenutých postojov bola konferencia o J. Tisovi, ktorú usporiadal v Nitre tamojší biskupský úrad a rímskokatolícka Teologická fakulta Univerzity Komenského. Z podujatia, na ktorú neboli pozvaní historici, dlhodobo sa zaoberajúci problematikou holokaustu, vyšiel zborník, ktorého väčšinu príspevkov napísali rímskokatolícki kňazi – pedagógovia na Bohosloveckej fakulte Univerzity Komenského. Veľmi aktívni v tomto smere sú aj niektorí

kňazi – dejepisci zo Spišskej kapituly, ktorí dlhodobo usilujú o beatifikáciu spišského biskupa J. Vojtaššáka. Každú kritickú zmienku o jeho osobe považujú za nepravdivú, skreslenú a zlomyseľnú. V niektorých odborných prácach sa autori (napr. R. Letz) predsa len snažia o objektívnejší pohľad na skúmanú problematiku. V tejto súvislosti chcem upozorniť, že aj na Slovensku sa k tejto téme vyskytuje špecifická podoba takzvanej revizionistickej literatúry. Nejde v nej však o spochybňovanie holokaustu, ako „osvienčimskej lži", ale o vyňatie štátu a režimu zo zodpovednosti za tunajšiu krutú protižidovskú politiku, ústiacu do deportácií. Vina sa kladie výlučne na nátlak nacistického Nemecka, resp. na činnosť niektorých fašistických radikálov na Slovensku. Apologetické snahy sa však objavujú aj v textoch D. Baranovej, ktorá píše o vzťahu evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku k holokaustu. Objektívne a argumentačne podložené sú práce P. Borzu o vzťahu gréckokatolíckej cirkvi k židovským občanom počas druhej svetovej vojny. V každom prípade výskum vzťahov medzi kresťanskými cirkvami a priebehom holokaustu bude vyžadovať ešte veľa práce a tolerancie u všetkých bádateľov, ktorí sa budú danou problematikou seriózne zaoberať.

A ešte poznámka k problémom vyučovania, lepšie povedané zoznamovania sa s problematikou holokaustu na Slovensku. Často sa tu kladie zodpovednosť na vyučovanie dejepisu, kde sa volá o pridaní aspoň jednej vyučovacej hodiny z tohto predmetu. Historici to privítajú, ale o holokauste sa dá nenásilne hovoriť, a možno že niekedy aj efektívnejšie a účinnejšie, aj na hodinách občianskej, etickej, náboženskej výchovy, pri vyučovaní literatúry. Som presvedčený, že výskum dejín holokaustu na Slovensku je po inštitucionálnej i osobnej stránke dobre nasmerovaný. Svedčí o tom stúpajúci záujem o túto problematiku medzi výskumníkmi strednej a mladej generácie vo viacerých oblastiach spoločenskovedného výskumu.

Napokon upozorňujem na niekoľko organizačných problémov vyskytujúcich sa pri bádaní dejín holokaustu na Slovensku. Dôležitú úlohu tu zohráva Dokumentačné stredisko holokaustu, ktoré okrem vlastnej odbornej práce čiastočne koordinuje výskum v celoslovenskom meradle. Výskum k téme prebieha na vedeckých ústavoch, univerzitách, v múzeách, v archívoch, vo Vojenskom historickom ústave, v Ústave pamäti národa a robí sa aj na pôde niektorých mimovládnych inštitúcií. Určitým nedostatkom je slabšia koordinácia medzi jednotlivými pracoviskami, kde sa neraz robí duplicitný výskum rovnakých problémov. Naopak, pozitívnym a inšpirujúcim príkladom je tu už realizovaný výskumný projekt pod názvom Ľudácka Slovenská republika 1939 – 1945 a holokaust v kolektívnej pamäti slovenskej spoločnosti. Jeho riešitelia a riešiteľky (F. Blaščák, J. Hlavinka, O. Gyarfášová, M. Vrzgulová) porovnávajú znalosti o dejinách holokaustu v slovenskej spoločnosti medzi rokmi 2013 až 2023.

Za veľké pozitívum treba označiť fakt, že výskum dejín holokaustu na Slovensku sa začlenil aj do medzinárodných výskumných projektov a súvislostí v rámci EHRI (European Holocaust Research Infrastructure – pozn. editora), ICEJ (International Christian Embassy Jerusalem – pozn. editora) alebo iných výskumných pracovísk v zahraničí. Zároveň

si uvedomujem, že vo svojom až príliš stručnom a medzerovitom prehľade som úplne vynechal odbornú a popularizačnú tvorbu a memoárovú spisbu z pera zahraničných alebo v zahraničí žijúcich slovenských autorov, ktorí sa problematikou holokaustu priamo či nepriamo zaoberajú. Najviac ich pôsobí v Izraeli, potom v Kanade, USA, v Maďarsku, Nemecku, Poľsku, na Ukrajine a jednotlivo aj v niektorých iných európskych krajinách.

Tiene nenávisti. Štyri kapitoly o holokauste

Zborník

Editor: Ján Hlavinka

Autori: Katarína Mešková Hradská, Ján Hlavinka, Tomáš Goga, Peter Salner, Ivan Kamenec

Recenzenti: PhDr. Richard Pavlovič, PhD., doc. PhDr. Katarína Koštialová, PhD.

Jazyková úprava: Ingrid Kostovská

Vydavateľ: Občianske združenie DOKUMENTAČNÉ STREDISKO HOLOKAUSTU, Panenská 4, 811 03 Bratislava

Miesto a rok vydania: Bratislava, 2026

Vydanie: prvé, elektronické

© Občianske združenie Dokumentačné stredisko holokaustu, 2026

© Autori jednotlivých štúdií a príspevkov, 2026

ISBN 978-80-969857-9-1

